

МИЛИВОЈЕ ПАВЛОВИЋ
Факултет за културу и медије
Београд

УДК 821.163.4:82-6
Прегледни рад
Примљен: 27.01.2017
Одобен: 14.02.2017
Страна: 99-148

НЕПРЕРУШЕНА ИСТИНИТОСТ КЊИЖЕВНЕ КОРЕСПОНДЕНЦИЈЕ

Над преписком између Добрице Ћосића и Влада Стругара

Сажетак: Овај рад бави се друштвеном, естетском и комуниколошком димензијом књижевне кореспонденције. Дописивање, као „говор преко простора“ или „разговор на даљину“, спада у веома старе комуникацијско-језичке радње. Повест културе сведочи да су многи истакнути ствараоци, посебно филозофи и писци, оставили иза себе преписку која је важан документ духа времена или вредно уметничко дело. Писана каткад као „пригушени шапат“, без намере да буду публикована, поједина писма угледних аутора била су безбедна од цензуре и стога је њихова поузданост често већа од оне коју налазимо у дневничким и мемоарским записима који пате од „накнадне памети“. Нимало случајно, Ролан Барт у писмима препознаје „знак слободе“.

Аутор се у раду посебно бави аспектима четвртвековне преписке између двојице академика, писца Добрице Ћосића и историчара Влада Стругара. Својом разуђеношћу, тоном, конотацијском вишезначношћу и ширином осврта на актуелна друштвена збивања у кључним периодима новије српске историје (1988-2014), ова писма у многоме превазилазе границе жанра и нуде историчарима и јавности досад непознате увиде у драматично раздобље у коме није било довољно могућности да различити гласови равноправно оду у етар. Ове „светлуцаве минијатуре“ несумњиве књижевне релевантности – које се први пут износе у јавност – осветљавају југословенску и српску трагедију и споља и изнутра, сведочећи о могућностима и ограничењима интелектуалаца који деле свет заједничких значења и стављају интерес за истину изнад других интереса.

Кључне речи: кореспонденција, књижевност, историја, одговорност, интелектуалци, епистографија, рат, мир

„Сав сам у голој води!“ – стоји на крају писане поруке Данила Киша упућене 26. јуна 1972. колеги и пријатељу Бориславу Пекићу¹ у којој га моли

¹ Кореспонденција Борислава Пекића, који је умро у Лондону 1992. године, објављена је у два обимна тома у Београду 2011. Од епистоларних поглавља Пекићевог романа „Златно руно“, Б. Михајловић Михиз сачинио је драму „Кореспонденција“ која је, после премијере у фебруару 1980, дуго играна у београдском позоришту „Атеље 212“.

да га ослободи „страшне обавезе“ да пише писма. Истовремено, признаје да нема човека који више воли да прима писма а да је мање оран да их напише. „Да сам Американац, ишао бих код психијатра, да испита узроке мог стања“, пише Киш на истом месту.

Оваквим ставом објашњава се чињеница да је иза Киша остало релативно мало писама, изузимајући тзв. отворена писма јавности, писана да би била објављена у медијима. Гомилу приватних писама Мирјани Миочиновић – из којих би се свакако сазнало нешто више о амбијенту у коме је живео и невољама које су га оптерећивале до стања у коме је био набавио пиштољ и помишљао на самоубиство – супруга великог писца спалила је после развода 1981. године. То мало Кишових писама сачувано је захваљујући бризи оних који су их добијали.

Дописивање као „говор преко простора“, или „разговор на даљину“, спада у веома старе комуникацијско-језичке радње; кад су права, писма функцио-нишу и после смрти пошиљаоца или примаоца, у чему се види предност кореспонденције над сваком врстом усменог разговора. Најстарија писма потичу из Вавилона (пре више од четири хиљаде година), а на подручју Европе јављају се у петом веку нове ере. Код Хомера, у „Илијади“, спомиње се нека врста фигуративног писма састављеног од сликовних, шифрованих знакова које је Прет „на сложеној нацрт’о даски“. У Новом завету, који – уз Стари завет – чини основну сакралну књигу хришћанске религије, апостол Павле упозорава у једној од посланица: „Видите колико вам велико писмо написах руком својом!“ Од 27 ново заветних књига, 21 су дужа писма (посланице). Старија имена за писмо у српском језику су *лист*, *посланица*, *писаније*, *рукописаније*, *књига* или *ситна књига*. За нека писма користи се грчки термин *епистола*, из којег се развила епистолографија као назив за вештину писања (али и проучавања) писама.

Писма се најчешће пишу из два разлога: из егзистенцијалне потребе да се са неком особом (или установом) успостави комуникација, али и да се превалада самоћа или страх од заборавља. И у једном и у другом случају писма су документ времена, чак и кад их не пишу у историји забележена или књижевна имена.

Још од античког доба, писмо се трансформисало у различите сврхе и жанрове². Код старих Грка дописивање се неговало као посебан род реторике, па су постојали и приручници за састављање писама. У Болоњи је у XII веку

² У оквиру епистоларног жанра постоји више типова писама. Најстарија подела, коју су начинили антички реторичари, раздвајала је приватна од пословних писама. Постоји, такође, подела на затворена и јавна писма; ова друга нису намењена појединцу већ широј јавности. Затим, постоје наративна писма, писма саучешћа, писма одобрења, љубавна писма, књижевничка, филозофска и научна писма, потом државничка, теолошка и политичка писма, писма-расправе, писма-есеји, писма-манифести (нпр. Доситејево „Писмо Харалампију“), итд. У Француској су у XVII веку била популарна тзв. монденска писма (Мадам де Севиње, итд.). Постоје епистоларни романи (Гетеови „Јади младога Вертера“, „Бедни људи“ Ф. Достојевског), приповетке у писмима („Швабица“ Лазе Лазаревића), епистоларне драме, путописна писма, итд... Савремени српски писци Мирољуб Тодоровић и Миливој Анђелковић објавили су, почетком XXI века, имејл романе, разменом писама посредством компјутера на релацији Србија - САД.

такође постојала школа за састављање писама и повеља. Један од најобразованијих Срба с почетка XIX века, Атанасије Стојковић, објавио је 1802. у Будиму, обимни „Сербски секретар“ чија је сврха била да упуту читаоце у писање писама за разне потребе и прилике.

Многи славни људи, посебно писци и филозофи, оставили су преписку која се проучава као важан документ времена или уметничко дело. Као израз потребе за отвореним дијалогом с другим, за присним разговором. Филозоф Русо написао је око 2500 писама, а Волтер више од десет хиљада. Код нас, Доситејева, Вукова и Његошева писма испуњавају читаве томове. У Андрићевој личној библиотеци сачувана су Гогољева писма издата на руском језику у четири обимна тома; из бележака пронађених у заоставштини нашег јединог нобеловца, као и у notiцама на маргини ових књига, види се да је Андрић пажљиво читао Гогољеве епистоле пратећи еволуцију његових религиозних осећања и развој приповедачког поступка.

У рукописним бележницама и есејистичкој прози Ива Андрића, посебно у „Знаковима поред пута“ (које неки тумачи, попут Мира Вуксановића, називају причама), находе се сјајни фрагменти позајмљени из преписке многих знаних и незнатих писаца, филозофа, историчара... У „Свескама“ (1982) тако налазимо занимљив исказ из трећег тома Енгелсове преписке. Андрић, наиме, цитира (на немачком) овај део из писма које је Енгелс упутио Марксу 20. маја 1863: „Иначе се увелико бавим српским песмама које је прикупио Вук Стеф. Караџић. Иде ми лакше него било који други словенски језик“.

Сам Андрић написао је много писама, али је у својим писмима и делима често користио или коментарисао туђа писма. У једном предавању о Петру Кочићу студентима и наставницима Филозофског факултета у Новом Саду (1954), Андрић је на почетку напоменуо да се доста служио Кочићевом преписком јер је то „најбољи пут за осветљавање његове личности“.

Његошеву преписку Андрић је назвао „црногорском симфонијом“. Још 1934, у разговору за часопис „Идеје“, Андрић је казао да Његошева писма, „по оригиналности и дубини мисли, као и по лепоти израза, спадају у најлепше што је код нас мишљено и казано“. У приповетку „Љубав у касаби“ (1924) Андрић је убацио једно занимљиво писмо, а једна подужа прича из 1948. године носи наслов „Писмо из 1920“. Како сведочи у САНУ сачувани аутограф, њен првобитни наслов био је „Мржња“; у основи приповетке је писмо у коме др Макс Левенфелд анализира специфичности и коренове невоља у Босни³, земљи у којој тињају „олује мржње, читави урагани сапетих, збијених мржњи које сазревају и чекају свој час“.

Андрић има и песму „Писмо никоме“ из 1940. У разним архивама сачувана су и Андрићева писма о стању духа (па и тела – нпр. његова писма о

³ Године 1993. објавио сам, у својству министра за информације Владе Србије, ову Андрићеву причу (на енглеском језику) у оквиру публикације „Три сведочанства о Босни“. Преостале две повести биле су из пера Лава Толстоја и чешког писца и хуманитарног радника др Рајка Долчека. Коју годину касније, ова књижица, заједно с Андрићевом „На Дрини ћупријом“, такође у преводу на енглески, била је неизоставни део пртљага војника УНПРОФОР-а који су слати у Босну.

боравку у мариборском затвору 1914), писана од 1911. до 1974. године, кад је на смрт оболео (умро је на ВМА наредне године). У концепту критичког издања целокупних Андрићевих дела, у 24 тома, која према задужбина која носи пишчево име, читав један том, 22, биће посвећен Андрићевој кореспонденцији. Андрић је писма најчешће писао руком, на посебној, луксузној хартији донесеној из иностранства.

Један други велики писац из Андрићеве генерације, Мирослав Крлежа, такође је током дуге каријере слао писма на све четири стране света. Крлежине изабране епистоларне поруке испуњавају 50. том његових „Сабраних дјела“ објављених у Сарајеву. Новија издања Крлежиног опуса садржаће више томова преписке.

Андрићева, Крлежина, Ћосићева, Кишова и друга писма из пера наших истакнутих стваралаца доспела су до нивоа пуне књижевне релевантности. Насупрот у једној белешци изнетом ставу према коме би „писма требало да умру заједно са људима који су их писали, и још пре њих, као што умире већина разговора“ („Свеске“), и сам Иво Андрић је, као што је већ казано, био склон да на основу писама тумачи преплет личних, историјских и друштвених околности које су обликовале неког књижевног јунака или утицале на дух времена.

Писана покаткад као „пригушени шапат“, писма истакнутих писаца, филозофа, историчара и јавних радника су релативно безбедна од цензуре, поготову она која нису настала с намером да би била публикована. Нимало случајно, Ролан Барт у писмима препознаје „знак слободе“; а знак је, учи нас семиологија, увек некемо упућен с очекивањем да буде „дешифрован“ и протумачен. Писма су, дакле, знакови на путу. Њихова поузданост већа је од оне коју налазимо у објављеним дневничким и мемоарским записима, који често пате од „накнадне памети“. Поједина писма уверљиво сведоче о искреним и топлим пријатељствима, о благодати и осетљивости за проблеме других, па и о сензибилитету за деликатна друштвена збивања. Да нема сачуваних писама⁴, неке важне истине никад не би угледале светло дана. Из писама великих људи спознајемо како они неки важан друштвени проблем покаткад виде – и предлажу решења – пре него што он већини људи буде очигледан (нпр. Ћосићеве идеје о решењу косовског проблема).

Најбољим својим страницама, писма писаца, филозофа, историчара и уметника најразличитијих опредељења могу се читати као прецизни геополитички сеизмограф откуцаја повесног часовника.

Кад је реч о књижевницима, писма су извориште појединости битних за реконструкцију стваралачких биографија њихових аутора. Она су путоказ за

⁴ Енглески песник Томас С. Елиот, добитник Нобелове награде за књижевност 1948, наредио је да се баце сва писма која му је слала његова дугогодишња пријатељица, док је она сва његова писма (око хиљаду) спаковала и предала библиотеци у Принстону с напоменом да се отворе 12. октобра 2019. године. У епистоли Младену Лесковцу од 17. маја 1947, Исидора Секулић пише: „Ја не волим аутобиографије и не читам туђа писма. Као мој отац, бацам нечитана у ватру и писма покојника“.

боље разумевање хипертекстуалног карактера дела јер садрже одблеске не само пишчеве животне и књижевне филозофије, посебно на релацији аутор – дело – читалац, већ и димензије гласова и кодова који долазе из лектире, из туђих прочитаних књига. Код појединих писаца који су тајили стратегије свог нелинеарног читања, подвлачења и наглашавања, из писама се јасније виде стварни извори читалачких уживања. На трагу борхесовске мисли да писац, у тренутку кад приступа писању, не седа пред празну хартију, него је у њу, попут палимпсеста, утиснуто читаво искуство литературе, књижевна кореспонденција показује се као незаобилазан део тог интелектуалног залеђа, а у срећнијим случајевима и као уверљиво, непрерушено истинито сведочанство о минулом времену и његовим јунацима.

Ћосић и Стругар: историја као разисторија

Преписка двојице академика – књижевника и јавног радника Добрице Ћосића и историчара и књижевника Влада Стругара – можда понајбоље показују поетички повлашћени статус кореспонденције у односу на мемоарске и дневничке записе, и њен значај за будућа тумачења света идеја које су окупирале не само потписнике већ и нараштај коме су припадали.

Иако се ни Ћосић ни Стругар нису осећали омеђеним одредницама жанра, могло би се рећи да њихова писма припадају исповедно-рефлексивном моделу књижевне кореспонденције. Писма су писана из дубоко личних, скоро интимних разлога; била су намењена једном читаоцу (примаоцу) – не и објављивању. Стога су приснија по тону и отворенија у скицирању најкрупнијих тегоба динамичног периода српског и југословенског друштва између 1988. и 2014. године, када се кореспонденција прекида због Ћосићеве изненадне смрти у сну.

Ћосић и Стругар делили су по много чему сродне погледе на судбину земље и народа ухваћених у зупчанике „Великог механизма Историје“. Са налив-пером у руци, заједнички су били забринути над условностима изградње модернијег, праведнијег, просветљенијег и социјално стабилнијег друштва, посебно у време кад је тај пројекат – за који су се као млади партизани борили с пушком у руци – заглавио у ћорсокак. У њиховим писмима се стога наглашено апострофира свест о дужностима (према роду, земљи, идејама, моралној баштини, култури) и спремност на жртву. Писана гипком реченицом и мисаоношћу која се повремено приближава есеју, ова писма обилују разуђеном психолошком и социјалном рељефношћу.

Двојица академика били су добро информисани савременици и протагонисти једног бурног периода у развоју друштва. Дуго су били високопозиционирани у политици, војсци или науци. Зато се и мењала стајна тачка са које су посматрали и оцењивали текуће догађаје и водеће личности, посебно Ћосић, који је више пута смењиван (избациван је чак и из ловачког друштва – а Ћилас из риболовачког). Њихова транспарентна, нешифрована преписка, поред оста-

лог, сведочи и о драми интелектуалца између актуелног и вредносног, „прагме и начела“, у дилемама између „личног и општег“, „служења народу и служења идеји“.

Сва писма Добрице Ћосића и Влада Стругара из овог корпуса писана су руком, налив-пером, на обичној хартији формата А4. За нека писма Ћосић је користио меморандуме из времена кад је био први председник СРЈ (од јуна 1992. до јуна 1993), али је свуда, пером, прецртавао функцију, оставивши само своје име и презиме. На неким Ћосићевим писмима налази се, на почетку, одштампана адреса његовог (тадашњег) боравишта на Топчидерском брду: *Ул. Бранка Ђоновића 6* (латиницом).

Већи део преписке односи се на период уочи разбуктавања југословенске кризе, на време пре него што је Добрица Ћосић изабран за председника Савезне Републике Југославије, умањене за републике које су се отцепиле. Други део је из епохе у којој је Ћосић само писац и аутор својих дневничких бележака. Владо Стругар је за све то време узнемирени али приљезни, пажљиви хроничар који као пензионер живи и ствара делом у Београду, а делом у Црној Гори, у Херцег-Новом. Њих двојица састајали су се у кабинетима САНУ. Нису се дружили по кафанама или славама; Стругар и иначе није кафански човек, док је Ћосић, нарочито од кад му је умрла супруга Божица (2005), волео да се среће с пријатељима у бољим београдским ресторанима, посебно у „Мадери“, на Булевару краља Александра. (Једном ме је питао: знају ли они по ком краљу су назвали ранији Булевар револуције, пошто су у новијој српској историји постојала два краља Александра?).

У овој преписци тешко је обавити разграничење приватне и јавне сфере.

И Ћосић и Стругар писали су ћирилицом, лепо развијеним краснописом. Једино је Ћосић нека писма, упућена државним органима и партијским телима, откуцана иначе латиничном писаћом машином, потписивао такође латиницом. (Та писма, међу којима је и писмо Титу поводом грубог обрачуна с А. Ранковићем на Брионском пленуму ЦК СКЈ, јуна 1966, предмет су пажње на другом месту.)

Оригинали преписке двојице академика у наведеном периоду у поседу су приређивача, захваљујући љубазности Влада Стругара. Иако су превасходно била намењена само једном, именованом читаоцу (адресату)⁵, сад, кад их објављујемо, ова писма превазилазе ограничења једносмерне комуникације и задобијају димензије других књижевних жанрова, отворених за сва могућа читања и тумачења. Поред осталих, може се говорити и о постепеном превођењу епистоларних жанровских облика у дневнички и мемоарски. У сваком случају, овим писмима ће се свакако враћати и будући тумачи књижевне кореспонденције, преиспитујући, одбацујући или преформулишући раније оцене о једном времену и његовим истакнутим учесницима и сведоцима.

• ДОБРИЦА ЋОСИЋ је романсијер и јавни радник чије дело импресионира обимом, садржајем, разуђеношћу и домаћајима. Својим књижевним опу-

⁵ Према Клајновом „Речнику страних речи и израза“, прималац је *адресат*, а пошиљалац *адресант*.

сом и јавном речју обележио је кључне токове у преломним деценијама развоја Србије и Југославије. Рођен је у Великој Дренови (код Трстеника) 29. децембра 1921, у породици која је пореклом из Херцеговине. Крштено име му је Добросав, али се, од прве књиге (роман „Далеко је сунце“, 1951), потписује као Добрица, по свом хипокористику из ране младости. Осим споменутог, објавио је и романе: „Корени“ (1954), „Деобе“ (1961), „Бајка“ (1966), „Време смрти“ I-IV (1972-1979), „Грешник“ (1985), „Отпадник“ (1986), „Верник“ (1990), „Време власти“ I-II (1996-2007). Публиковао је и више томова есејистичких, публицистичких и мемоарских текстова („Акција“, „Моћ и стрепње“, „Промене“, „Стварно и могуће“, „Пишчеви записи“, „Лична историја једног доба“, „Писци мога века“, „Пријатељи“, „У туђем веку“, „Косово“, „Босански рат“, итд.).

Осим што је, као романијер, често користио кореспонденцију као уметак унутар приповедног тока, Добрица Ћосић је и сам написао више хиљада писама која тек чекају да буду систематизована и обрађена. У нацрту издања целокупних дела Добрице Ћосића, над којима бди др Ана Ћосић, пишчева ћерка, Ћосићевој кореспонденцији биће посвећен бар један обиман том. Поред приватних, личних, Ћосић је написао и много јавних, отворених писама. У њима се заузимао за помоћ или ослобађање из затвора појединих писаца или јавних радника који су имали спорове са влашћу (од Шешелја и Вука Драшковића, преко Гојка Ђога, до Алије Изетбеговића и Јанеза Јанше). Касније је признао да је, у својим проценама о људима којима треба да помогне, често грешио, пошто су га многи разочарали. „Једино нисам помогао Дражи Михаиловићу!“, рекао је у једном разговору, признајући да је „лош кадровик“.

Живећи интензивно и дуго у стваралаштву и у епоси, Добрица Ћосић оставио је незаобилазна сведочанства о друштву, држави и појединцима. Именицу *Историја* увек је писао великим почетним словом. Понављао је како у *Историји* не постоји само једна истина. У дневничком запису из августа 1991. године, поводом Милована Ђиласа, који је „прво постао светски па тек онда домаћи писац“, Ћосић констатује да је *Историја* – лудница, и да смо „сви ми у лудници“. У својим романима, потом и у изговореним или написаним фрагментима, Ћосић је често преиспитивао утопијску димензију нашег односа према историји. Сматрао је да су друштвене утопије нека врста неопходног регулатива (па и коректива) сваке хумане цивилизације, пошто нас већ од Библије подсећају да „човек не живи само о хлебу“. Први је унео у јавни дискурс термин *разисторија*, а по много чему читаво његово дело може се читати као слојевита слика српске разисторије; под овим појмом Ћосић је, с осматрачнице ДОС-овске Србије, почев од 2002. подразумевао „расрбљивање и недемократску европеизацију српског народа“.

У деценији пред смрт (умро је 18. маја 2014. и сахрањен у породичној гробници на београдском Новом гробљу, одбивши тестаментом државну сахрану, говоре и венце), Добрица Ћосић умео је да каже како је његово поколење „поражено од Историје“ и да више „нема никакву наду“⁶, нити има право на

⁶ У роману „Време власти“, који је настао на идејама из дневника који је Ћосићу одузела полиција у време Станета Доланца, писац и себе транспонује у фикцијски лик како би што плас-

наду“. „Свет за који сам се борио није створен“, сетно је понављао Добрица Ћосић у годинама после 2000. О томе сведоче и наслови двају томова његових горких мемоарских записа („У туђем веку“, 2011. и 2015).

Добрица Ћосић је своја књижевна дела и кореспонденцију исписао руком. Писма су у том облику и путовала примаоцима док је романе, касније, у више верзија, прекуцавала и сређивала његова супруга Божица, коју је упознао 1941. године, а венчали су се 1947. После Божичине смрти (2005), бригу о Ћосићевој обимној заоставштини преузела је ћерка Ана, за коју је отац јавно рекао да је његово „најзначајније књижевно дело“. „Моје свеске имаће достојног власника и корисника“, записао је, мислећи на Ану, у свој дневник 27. фебруара 2002.

Ћосић је романе, па и ова писма, писао најчешће ноћу, у осами, скоро до јутарњих сати. Потом би спавао до подне, прескачући доручак. У једном од низа разговора које смо, у размацима, водили током више од четири деценије (први 1970, последњи 2014, два месеца пред смрт), рекао ми је:

„За мене јутра нису постојала...“

Стругар: „Лијеп духом и важан дјелом“

• ВЛАДО СТРУГАР је историчар и књижевник специфичне научне радозналости, стилских и језичких домаћаја и етичности. Његов историографски и књижевни опус давно је задобио високе оцене домаћих и страних рецензента. Као историчар, Стругар је низом монографских дела и научних радова дао методолошки уверљиву и поуздану визуру кључних догађаја из црногорско-српске и југословенске повести; као приповедач, ослањајући се на сликовит народни језик свога завичаја, изградио је упечатљиву серију ликова из локалне и шире друштвене заједнице у колоплету тешког детињства и непоновљивих искустава Другог светског рата, у коме је учествовао од почетка до коначног ослобођења; рат је почео као борац Ловћенског партизанског одреда, а завршио га као политички комесар Прве инжењеријске бригаде НОВ Југославије.

Рођен 28. децембра 1922. у селу Доњи Улићи, близу Цетиња, Владо Стругар се школовао на Цетињу, у Београду и Москви. Историју је магистрирао на Филозофском факултету у Београду (1964), а докторат историјских наука одбранио четири године касније на Институту за славистику Академије наука Совјетског савеза. Тај докторат Матица српска објавила је у Новом Саду 2011. Од 1945. до 1971. био је официр ЈНА са задацима на различитим образовним и научним установама, највише у Војноисторијском институту. У двадесетак засебних научних монографија – од којих су четири објављене на страним језицима – и у око 150 научних радова публикованих у домаћим и инос-

тничније изразио психолошку, интелектуалну и моралну драму жртава власти од Другог светског рата до краја века. Ћосић се овде појављује као књижевни јунак под именом „Писац Преровац“. Мајка „Писца Преровца“ у роману носи име Милка, како се, иначе, и звала Ћосићева мајка. Резигнирани „Писац Преровац“ у једном тренутку каже да од „писања књига треба прећи на читање књига“, поентирајући ставом који гласи: „Све лепо у прошлости кажњава се старошћу“.

траним часописима, посебну пажњу посветио је изучавању и историографском приказивању политичких борби, државотворних подухвата и оружаних ратовања на југословенском и европском простору у XX веку.

Као прозаиста, Стругар је награђиван на конкурсима за причу „Политике“, „Борбе“ и „Побједе“. Током 2017, Црногорска академија наука и умјетности објавиће ново издање Стругарове збирке приповедака „Узимај редом, Господе“, публиковане први пут 1957. на Цетињу. Академик Ђорђе Борозан, потпредседник ЦАНУ, у предговору новог издања пише, поред осталог, и следеће:

„Вјеран опредељењима из краја у којем се завјети честитости и оданости породици и друштву уче на огњишту родног дома, Стругарова животна и стваралачка путања по Црној Гори, Југославији и, најзад, у Београду, зрачи енергијом добрих, мудрих ријечи, племенита израза и ријетког дара да и у позним годинама може бити лијеп духом и важан делом“.

Важније књиге Влада Стругара из области историје носе ове наслове: „Социјална демократија о националном питању југословенских народа“ (1956), „Рат и револуција народа Југославије 1941-1945“ (1962), „Социјалдемократија у стварању Југославије“ (1965), „Југославија, федерација и република“ (1976), „Велика буна Црне Горе 1988-1989“ (1990), „Срби, Хрвати, Словенци и Трећа Југославија“ (1991), „Yugoslavia in the Boundary between East and West“ (1992), „Црногорски сабор српске слоге“ (1994), „Осамдесет година југословенске државе“ (1999), „Српство Јанка Вукотића и Митра Мартиновића“ (2008), „Владар Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца“ (2010), „Други светски рат – одбрана Југославије“ (2014), „Југославија на стрмини Европе“ (2014), „Црна Гора у Југославији“ (2014), итд.

Владо Стругар редовни је члан Црногорске академије наука и умјетности од њене прве скупштине (1973). Члан је САНУ (од 1994) и Македонске академије наука и уметности (од 1981). Од 1989. члан је Удружења књижевника Србије (по позиву).

Добрицу Ћосића и Влада Стругара веже дугогодишње пријатељство и сродност у гледању на стварне узроке југословенске кризе и путеве будућег суживота некадашњих саставница југословенске државе. Посебну бригу двојица академика посветили су истраживању заједничких коренова српског и црногорског етничитета и бризи за очување најважнијих идентитетских вредности⁷, угрожених растућом монтењегринском мржњом и дукљанским сепаратизмима.

Њихови брижни увиди стављени су на папир у време кад није био довољно могућности да различити гласови равноправно оду у етар. Сагледана са комуниколошког становишта, ова писма потврђују познату Клаперову (1960) тврдњу о делотворности комуницираних порука према којој одређена коренсподенција има одређене ефекте на одређене људе у одређеним околностима.

⁷ У зборнику из пера руских и српских аутора који је, под насловом „ Балканска криза“ 2016. објавио Словенски институт Руске академије наука (приређивач : Јелена Гускова), Момир Булатовић сведочи о томе да су представници САД 90. година тражили од њега сарадњу на отцепљењу Црне Горе од Србије, упозоравајући га да, ако он то не жели, они ће лако наћи другог ко ће уживати сви њихову подршку.

Из вишедеценијске преписке чије изабране делове премијерно доносимо, особито из њеног тона, конотацијске вишезначности и начина директног обраћања и ословљавања потписника, зрачи заједничко осећање трагизма, али не и узалудности борбе Срба и Црногораца за опстанак на овој балканској ветрометини. Ћосић и Стругар очували су високи морални интегритет и сјај духовних узора и кад су се, игром судбине, нашли у делимично различитим улогама; различитим, али не и конфронтираним. Реч је о разликама које подупиру могућност дијалога, пријатељског сучељавања у коме нико није на губитку. Ове „светлוצаве минијатуре“, које само повремено прелазе страницу-две текста, осветљавају југословенску трагедију и споља и изнутра, сведочећи о могућностима и ограничењима интелектуалаца који деле свет *заједничких значења* и стављају интерес за истину изнад других интереса.

1.

ДОБРИЦА ЋОСИЋ – ВЛАДИ СТРУГАРУ

Београд, 5. јули 1988.

Драги, поштовани Владо⁸,

Твоје писмо-студију читао сам лагано и двапут. И обрадовало ме и замишљило. Тачније: забринуло. Врло си ме забринуо! Пријатно ми је прочитати да један уман, частан и храбар за своју мисао (не само за слободу) човек, изриче ми похвале које до неспокоја обавезују, које и не могу да заслужим; које, драги друже, и не смем да заслужим; али: ако један Владо Стругар битно друкчије мисли о нашој будућности, о судбини наших народа, и српског са највише права, о Југославији, ако историчар који зна више чињеница о нашој прошлости од мене, ако тежи истим циљевима којима тежим и ја – слободи, правди, човечности, ако човек који ме је кад год сам га чуо или читао нечему научио, ако човек који је у црногорској Академији извршио умни и морални подвиг, прави национални устанак, ако такав човек верује у оно у шта ја сумњам... шта ми друго остаје осим бриге!

⁸ Писмо писано руком, црним мастилом, ћирилицом, на пуне четири странице формата А4. послато је Влади Стругару поштом, у Херцег Нови, где је прималац био на одмору. Ћосић се тада, према сопственом признању, налазио у фази „борбеног песимизма“. Као интелектуалац истински забринут за судбину Југославије, коју почињу да разједају најцрњи сепаратизми, сматрао се дужним да се заложи за решења која би довела до мирне прекомпозиције тадашње државе. Неке од својих теза Ћосић је крајем марта исте године изложио на заједничком скупу Удружења књижевника Србије, Социолошког друштва Србије и Филозофског друштва Србије, одржаном у Народној библиотеци Србије у Београду. Завршни став тог излагања – у коме се, поред захтева за пуну националну равноправност и потпуна грађанска права, износи и предлог о општејугословенском референдуму – гласи: „Из југословенске егзистенцијалне кризе излаз је само један: промишљањем на властитом и светском искуству, научном сазнању и творачкој визији заснована, одлучна, темељна демократска реформа целокупног друштвеног, економског и државног уређења Југославије, чији основни политички субјект неће бити суверена држава као „бирократско краљевство“, него човек појединац, слободан грађанин“.

Нисам ти одмах одговорио. Не могу ни сада онако промишљено да ти отпишем како си Ти мени писао. А био сам ових дана у Словенији⁹ која ме дотукла својим агресивним антијугословенством и србофобијом. Њихова мржња, безобзирност и усијаност је изнад осећања мирнодобља; словеначка национална осећања, претежног дела словеначког народа, изразито су сепаратистичка. Имамо ли право и разумне разлоге да том народу спречавамо у име наше „добре домовине“ да буде ван Југославије? А шта ће бити са Македонијом коју је преправила албанска популација и сатерала тај паћенички народ са поквареном интелигенцијом и шпекулантским политичарима до Куманова, Битоља, Вардара, преполовљује им и Скопље? А верујеш ли да ми Срби можемо силом да одбранимо Косово и Метохију, наиме, да им преотмемо оно што су освојили? А шта је, Владо, Југославија без Словеније, Македоније, Косова и Метохије, с муслиманском државом – Босном, која тихо и упорно протерује Србе, па и Хрвате, али се против Срба ослања на Хрватску – једну и јединствену од Старчевића до Шувара, Врховца и А. Марковића? Читаш ли хрватске новине? Видиш ли да је то веће антисрство, дубља мржња и смишљенија поквареност од било којег раздобља српско-хрватских односа? Не може постојати Југославија, ако је она пре свега отаџбина и држава за коју је само, или највише заинтересован српски народ. Најмање та држава може бити демократска, људска, просвећена и напредна. Нисам ја, драги друже, антијугословен, дакле, Србин и грађанин који је против Југославије и само за некакву српску државу. Ја сам без недоумица за Југославију, али демократску државу, и земљу без мржњи, земљу у којој мене и моје унукe неће нико понижавати и мрзети само зато што су Срби. Не може се људски живети, стварати, напредовати ако си опкољен неразумевањем, непоштовањем и мржњом. Ја, Владо, јесам за Југославију, али дубоко сумњам у могућност њеног опстанка. Деструкција делује деценијама, удаљавање вековима, приближавање само у муци опстанка, да чим та претња мине, наставе се разлике да умножавају и повећавају. У Будви сам желео да замолим своје савременике да потраже, ако постоји и неки други пут државно-политичког опстајања, осим овог, који води у несатанак, националне, верске и грађанске ратове. По мом уверењу, неминовна је

⁹ Служба државне безбедности Словеније пажљиво је пратила Ћосићеве доласке у Словенију и контакте које је имао. Крајем априла 1988. словеначка Служба јавља колегама из Србије да је Ћосић био на лекарском прегледу у Универзитетском клиничком центру у Љубљани, где је установљено да мора на операцију каротида. Крајем маја, после поновног лекарског прегледа у Љубљани, у Београд стиже слична информација. Крајем јуна, две недеље пре него је написано Ћосићево писмо Стругару, Служба државне безбедности Хрватске обавештава српску Службу о садржају разговора између Ћосића и Јована Рашковића поводом националистичких испада у Сплиту, на кошаркашкој утакмици између „Југопластике“ и „Партизана“. Навијачи су тада, у Сплиту, извикивали погрдне паролe на рачун београдске екипе, Срба и Србије, поред осталог: „Свети Сава педер“ и „Тко Хрват није, треба да се убије“. Према запису Службе безбедности Хрватске, Ћосић је рекао и ово: „То је страшно и да сам ја Хрват, ја бих се срамио, треба бити срамота ЦК Хрватске, владе и политичара, научника, писаца и часних грађана што имају такву омладину“. У наставку се бележи како је Ћосић био додатно забринут због ћутања власти о инцидентима. „Данас носе ножеве – сутра ће каме!“; наводно је рекао Ћосић, на шта је Рашковић – по истом извору – изнео став да „то више није лудорија“. „Тако је почело 1939. и 1940. и сви историјски догађаји имали су ту ирационалну мотивацију“, рекао је, наводно, Јован Рашковић, шибенски психијатар и потоњи лидер Срба из Хрватске, касније и академик САНУ.

прекомпозиција Југославије. Желео бих да ми Срби у тој прекомпозицији будемо демократе, слободари, народ који због својих интереса никог не потчињава. И никог не присиљава да живи с њим у истој држави, ако то не жели.

Залажем се за демократску проверу политичке воље свих југословенских грађана; залажем се за коначно решење „националних питања“ и управљања народне енергије у напредак, у стварање цивилизованог друштва, у стварање социјалистичко-демократског друштва (није важан назив, зналајна је његова садржина). Титовој епохи, Комунистичкој партији, СУБНОР-у и свему што смо и нас двојица стварали, крај је, и то болан, и ружан крај. Помозимо нашој деци да на нашем искуству проналазе пут опстајања под човечнијим условима него што су ови „наши“. „Револуционарне тековине“ – наше, нису више, ни наше, ни револуционарне.

Али увиђам: говорим ти неуверљиво и недостојно твог размишљања. Завршићу писмо: чекам те да се вратиш из Херцег Новог, па да седнемо и то ноћу; и сами, па да тихо разговарамо.

Предлажем ти да ово писмо упућено мени, најесен објавиш у „Књижевним новинама“ (али до септембра не излазе). Треба само да изоставиш похвале мени, а сва своја размишљања да понудиш нашим савременицима. Ми смо опет на судбинској раскрсници. Разумно је да не мислимо „јединствено“ и да у свему не будемо сложни, иако нам је слога, али када несложно пронађемо пут, неопходна за сутрашњицу.

Јави ми се чим дођеш у Београд.

Хвала ти на бризи којом си ме даривао и времену које си ми посветио.

Твоје и Тебе пријатељски поздрављам.

Добрица Ћосић

Опрости на швракопису.

Читкије не умем ни да мислим, ни да слова ређам!

2.

ВЛАДО СТРУГАР – ДОБРИЦИ ЋОСИЋУ

Херцег Нови, 8. септембар 1990.

Драги Добрице,

Са свег срца честитам ти Његошеву награду¹⁰. Твоја, броје, десета је по реду, а ја велим: прва је Твоја пошто никад веће близине између висова у по-

¹⁰ Писмо писано руком, црним мастилом, на једној страници. Послато је из Херцег Новог, Бокешка 16, Добрица Ћосићу у Београд, Бранка Ћоновића 6. Повод за писмо је вест, обнародована два дана раније на Цетињу, да је Његошева награда припала Добрици Ћосићу за триптих романа „Време зла“ („Грешник“, „Отпадник“, „Верник“). У саопштењу жирија у коме су били Мило Краљ (председник), Хусеин Башић, Светозар Петровић, Георги Сталев, Никола Ковач, Петар Сарић, Слободан Калезић, Чедомир Мирковић и Радомир В. Ивановић, каже се да Ћосић „саоп-

литици и филозофији на којима су именилац награде и јунак добитка. У ниједном пре, одиста, откако се ова награда додељује, да је личност добитника, делом и знањем, позванија да проговори данас о суду његошевског свемира, и о српском роду међу иним народима.

Ја верујем да ћеш својим скорашњим говором у Цетињу¹¹ предсказати пут Срба у будућност, између мноштва им непријатеља, а смером савремене просвећености у човечанству.

Срећно Ти све било, Добрица Ћосићу.

Владо Стругар

3.

ВЛАДО СТРУГАР – ДОБРИЦИ ЋОСИЋУ

Београд, 21. мај 1992.

Драги Добрице,

Пре свега, да Те поздравим с речју: желим свако добро Теби и свима у Твојој породици.

штава у снажном епском замаху и са изузетном сугестивношћу о људским судбинама и глобалним историјским процесима“. Ћосић је на гласању добио седам гласова чланова жирија, а Слободан Селенић два. У конкуренцији су била 34 писца са читавог југословенског простора и више од педесет књига различите жанровске припадности.

Нешто пре тога, Ћосић је, на предавању у Будви, и у интервјуима црногорским медијима, отворено говорио о стању српског народа, о расрбљавању Црне Горе и дубокој кризи Југославије коју „разламају сепаритзми“. Изнео је и главне факторе расрбљавања Црне Горе, позвавши руководство, народ и интелигенцију ове републике да кажу своју реч о „распаду националног бића Црне Горе“. Према Ћосићевим речима, „титоизам је пустио дубоке корене у црногорском бићу; учинио га је шизофреним, амбивалентним, добрим делом разњегошевљеним“.

Уз посредовање Милорада Вучелића, Ћосић се срео с новим руководством Црне Горе (Булатовић, Ђукановић, Маровић). Они, уноси Ћосић у свој дневник, нису прихватили његово мишљење о расрбљавању Црне Горе и уверење да овде детитоизација треба да почне одбацивањем Коминтернине идеологије о етничкој посебности Црногораца. „Није им блиска та идеја. Ћутали су“. По повратку у Београд, Ћосић нам је причао о томе како су га Црногорци дочекали с одушевљењем, а испратили с недоумицама и разочарањем.

¹¹ 28. октобра 1990, на великој свечаности на Цетињу, Добрица Ћосић примио је Његошеву награду из руку председника Скупштине Црне Горе, Ристо Вукчевића. Лауреат се одрекао новчаног дела награде у корист фонда за повратак Његошеве (изворне) капеле на Ловћен. (Данас нико не зна шта је с тим фондом, али Његошева заветна опорукa о скромној капели у којој ће почивати и даље није испоштована). У подужој славодобитничкој беседи, Ћосић је изрекао и по коју грку реч о томе како нам се „на Косову историја прелама“, а издавањем Његоша – нови нараштај издаје сам себе. Црна Гора је, подсетио је Ћосић, „жижа српства“; цитирајући Андрића, указао је како је Његош „оличење косовске борбе, пораза и несаломиве наде“. Одузимањем српске димензије Његошу, нагласио је Ћосић, убија се и Његош. Тако се распољује црногорска душа. Раскол који настаје „може постати нова и продужена народна несрећа“.

„Верност највећем песнику српског језика постаје питање савести Црне Горе“, узвикнуо је Ћосић пред у знатној мери збуњеним главарима. „Само повратак Његошу може спасти народ Црне Горе од нове истраге, нових потурица. Бити данас одан Његошу, значи бити одан Црној Гори!“

И да те замолим одмах: не љути се због моје, ипак, наметљивости овим писмом.

Али, веруј ми, не могу да одолим трагању, мислима, о оном што би помогло да се пре слома државе заустави данашње страдање нашег народа, Српства.

И чим сам чуо (прво по радио-вести) да Тебе спомињу као могућег председника¹² заједничке државе Србије и Црне Горе, одобрио сам тај проговор и сваком у разговору поновио, да би Ти својом личношћу, разбором, душевношћу, знањем, делом у народу и култури, гласом у свету као познат писац, одиста помогао Отаџбини.

Ти би дао том највишем положају у држави, одавно нам потребну угледност, достојност, висост.

Ти би био не вршилац протокола државе него мислилац стратегије, филозофски уносилац државотворства.

И да Ти не причам даље, мој Добрице, ја те молим, колико игде могу, свешћу и душом: пристани да Те Народна скупштина бира за председника Југославије, ако Ти искрено и озбиљно то предложи неки поштени људи.

С највећом радошћу поздравићу Те као председника Републике Југославије.

Још једаред с поздравом и особитим поштовањем, пријатељски и братски

Владо Стругар

¹² Година 1992. почела је у суморном расположењу. Европска заједница признала је Хрватску и Словенију као самосталне државе, Бугарска – и Македонију и Босну и Херцеговину. Југославија постоји само на папиру. „Није више потребна Европи, Немачка је у миру добила Други светски рат и сада руши творевине својих ратних пораза“, записао је у свој дневник Добрица Ћосић 17. јануара 1992. над његовом кућом на Топчидерском брду све чешће лете хеликоптери који преносе рањенике на ВМА. Крајем маја, Савет безбедности УН усваја одлуку о снажацијама које доносе скоро потпуну изолацију Србије и Црне Горе, које су једине остале у Југославији. 30. маја у подне, председник Србије Слободан Милошевић прима на Андрићевом венцу академик Добрицу Ћосића и Косту Михаиловића. Разговарају о мерама које треба предузети да би се изашло у сусрет захтевима Савета безбедности и Европске заједнице. Ћосић предлаже да Милошевић стави своју функцију републичкој Скупштини на располагање, и да се српски и црногорски главари договоре о заједничкој стратегији. Први предлог није прихваћен, други пада у повољну климу. 11. јуна по подне, у дедињској службеној вили у Ботићеву улици, Милошевић четири пуна сата убеђује Ћосића да прихвати дужност председника новостворене државне заједнице Србије и Црне Горе под именом Савезна Република Југославија. Научна и интелектуална јавност, као и обични грађани у знатној мери, подупиру овај предлог. Владо Стругар – заједно с групом академика у којој су Иван Максимовић, Славко Гавриловић, Никша Стипчевић, Антоније Исаковић, Михајло Марковић, Милош Мацура, Чедомир Попов и Никола Чобелић – тражи од Добрице Ћосића да се прими дужности и осигура државно јединство Србије и Црне Горе.

4.

ВЛАДО СТРУГАР – ДОБРИЦИ ЋОСИЋУ

Београд, 2. јун 1993.

Добрица, брате,

Пренеражен сам изненадном одлуком већине посланика у Скупштини да Ти одузме дужност председника Југославије¹³.

¹³ С муком је протекла једна од најтежих година у Ћосићевом животу. председава остатком државе за коју се од ране младости борио пушком, пером и мишљу. Настоји да на идеолошким, економским и моралним рушевинама створи озбиљну, демократску власт. Седи за столом у Палати федерације за којим је некад седео Броз, а после њега Цвијетин Мијатовић, Радован Влајковић, Синан Хасани, Раиф Диздаревић, Јанез Дрновшек, Борисав Јовић, Стјепан Месић и на крају Бранко Костић, од кога треба да прими дужност: „Немам ја шта, Добрице, да ти предајем. Председник обавља текуће послове које му одреде протокол и шеф кабинета...“

Кабинет је велики скоро као кошаркашко игралиште.

Одатле Добрица Ћосић треба, поред осталог, да командује и војском. Пре тога командовао је само у романима. У „Времену смрти“ руководио је, чак, одбраном Београда. Добио је и Суворовску битку. Потом је руководио српском војском у повлачењу преко албанских гудура...

Нешто од списатељског искуства вредеће му и сада, јер се приближава време евакуације.

У Ћосићевом роману, војвода Мишић забранио је употребу три речи: пораз, катастрофа, капитулација. „Наша земља је мала да бисмо се повлачили кутузовски, рачунајући с временом и просторством“, каже (у роману) војвода и препоручује да се „безглаво бежање“ претвори у „стратегичко одступање“.

Светска штампа није престала да пише о југословенском председнику као о српском националисти, инспиратору Меморандума (који нису ни прочитали, али знају да је opak) и политичару „блиском Милошевићу“. Превиђа се четврт века Ћосићеве борбе за демократске реформе. Посебно оштро га нападају француски, енглески, амерички, пољски и аустријски листови.

„Да Запад истински жели демократију у Србији и СР Југославији, он би ме данас подржао. Али, по свему судећи, његови стратешки интереси су примарно антисрпски. Не чекају ме ни успех ни слава – бележи Ћосић у свој дневник.

У земљи, расте подозрење према председниковим потезима и на спољњем и на унутрашњем плану. „Шпијуни, полтрони, каријеристи и покварењаци“ – тако Ћосић оцењује преовлађујућу већину у свом окружењу. Рат у Крајини и БиХ се разбуктава. Сиромаштво расте, опозиција дивља; полиција отказује послушност, примећују се гигања и у војсци. „Не могу да симулирам председника једног државног провизоријума у структури Милошевићеве и Булатовићеве странке. Жабљачка Југославија је мање држава од брионске Југославије“, записује Ћосић у дневник испод датума „10. мај 1993.“ и одлучује да поднесе оставку.

Ћосићеве пријатељи, сви осим супруге Божице, одвраћају га од идеје да поднесе оставку. Овако коментаришу: „Ти немаш право да изневериш народ“. „Биће то ново разочарење за српски народ...“

Најближи сарадници и саветници Добрице Ћосића током кратког председниковања Југославијом били су: универзитетски професор Светозар Стојановић, правник Петар Вајовић, новинари Драгослав Ранчић и Владимир Матовић, стручњак за спољну политику Пуниша Павловић, књижевник Миодраг Перишић и Иван Мркић, шеф кабинета (касније министар за иностране послове у Влади Србије). Ћосић је остао у тесној вези и с групом пријатеља која се интелектуално и политички профилисала у послератном дружењу у неформалном кружоку у Симиној 9а у Београду (тзв. „симиновци“). Та је дружина била ембрион српске интелектуалне опозиције једнопартијском систему и титоизму, а њени најпознатији чланови су, сем Ћосића, ови претежно културни прваци, универзитетски професори и академици: Војислав Ј. Ђурић, Дејан Медаковић, Мића Поповић, Павле Ивић. Борислав Михајловић Михиз, Живорад Стојковић, Војислав Кораћ,

Јуче после подне, за путовања из Црне Горе у Београд, сазнао сам по весту радија ту одлуку. И хитам, не чекајући док се стиша узбуђење, да Ти овим писмом приђем, стегнем Ти руку, загрлим Те, благословим.

Та господа посланици су хајдучки, као из заседе, на Те ударили. Но, себе су обрукали и срозали, а ти си остао усамљен и узвишен као што стварно јеси: великан својег народа, људски и борачки образац свога доба (како је недавно рекао председник Румуније, Јон Илијеску, при сусрету с Тобом у Београду).

Наша јадна средина и наше помамљене нарави, очито је, не могу да поднесу визију и подухват самосталног ствараоца и врлог прегаоца, као предводника у пословима народа и државе.

Налетно су Те истисли, због тога што си мислилац и државник. Њихова грижња и стрења биће да се спомињу као кукавни надодатак свему тесногрудом и неразумном што су досад урадили, и што ће још учинити да би власт имали и њом се користили.

А ти, мој Добрица, остајеш честито и блиставо, непомерљив на висини, већ историјској, коју си давно освојио у нашем народу, и на изузетном месту које си стекао у култури Европе за друге половине 20. века.

За протекле године, пак, с положаја председника Југославије, дао си једну драгоцену изузетност политичкој култури Отаџбине. Наиме, Твоји говори у

Бата Михаиловић и Петар Омчикус. Изван овог круга, веома блиски с Ћосићем били су академици Михаило Марковић и Антоније Исаковић (с којим га веже и другарство из Другог светског рата), као и нешто млађи академик Љубиша Ракић, дугогодишњи професор Београдског универзитета.

После састанка у Штабу Врховне команде, на коме се, 27. маја 1993, у присуству Добрице Ћосића, расправљало о актуелној војно-политичкој ситуацији и кадровским решењима у врху војске, исфабрикована је оптужба да председник државе с генералима спрема војни удар! За 31. мај хитно је сазвано заседање Савезне скупштине о коме је председник обавештен факсом један час пре почетка расправе.

Војислав Шешељ изнео је у Парламенту десет оптужби за кршење Устава, а социјалисти су понављали оптужбе о тајном састанку с војним врхом и спомињали некакав стенограм. Ћосић је ту непријатну расправу пратио од куће, на телевизијском екрану. „Са садашњом умном снагом и политичком свешћу, Србија и целокупан српски народ у догледној будућности немају изгледа да ступе на пут препорода и изласка из свог трагичног XX века“, закључује Ћосић и уноси ову песимистичку оцену у свој дневник.

У бујици увреда, измишљотина, подвала и негативних процена Ћосићевих менталних и других потенцијала, није се чула ниједна пристојна реч о ономе што је, евентуално, добро урадио. „Ниједан паметан чин није ми признат“, резимира Ћосић. „Једина ми је похвала да сам наиван човек, што треба разумети тако да Срби схватају политику као непоштено дељање...“

Нешто иза поноћи, после мучне расправе, Скупштина СРЈ изгласала је Ћосићево смењивање с места председника. За смену је гласало 77 посланика, 22 су била против, а 24 се уздржала.

1. јуна 1993. изјутра, Добрица Ћосић последњи пут службеним колима одлази у кабинет на Новом Београду – да се поздрави са сарадницима и покупи своје папире и оловке.

„Било је као на сахрани“, говорио је касније о том растанку.

Сви око њега били су нервозни и помало постиђени. Једино је Ћосић био спокојан. Замолио је секретарицу да му позове такси. Игром случаја, стигла је нека критичка.

„Тако шта и следује председнику Републике смењеном због покушаја да с генералима организује пуч“, иронисао је Ћосић на свој начин.

Поново ће моћи да буде само писац. Чека га градња „Времена власти“, романа о психолошкој, интелектуалној и моралној драми човека на власти.

Скупштини Југославије и другде у земљи, и при сусретима у иностранству, немају премца у целокупној политичкој литератури нашег поднебља. Једва по неки говор у Привременом народном представништву (1919-1920. године), можда делимично и приближно, и промишљања Марка Никезића (1970-1972. године), ако би могли да се упоређују с Твојим говорима.

Твоји списи као председника државе, укупно узети, видовитошћу, родољубљем, човекољубљем, филозофском износитошћу, књижевном лепотом израза, надмашују све што имамо од литературе у политици, и посебно у врсти беседништва.

Ти си, Добрица, једина личност у нашем народу откад се он историјским прозива, осим случајева мање опсежних у Немањића и у Петровић-Његоша, дакле једини човек који је остварио само њему дато судбинско одређење: прво, да описује прегарања својег народа, Српства у минулим ратовима, па најзад, и сам, као државник спасаваш Отаџбину у рату унеколико црњем, а смртоноснијем од свакојег претходног народног војевања за два потоња века.

Знам да ће из ове Твоје улоге проистећи истинита повест, баш у моралном складу, у историјској вези и по књижевном изразу, спојиво значењем с целокупним Твојим делом књижевника, филозофа, историчара. Ах, како ће важно то употпуњење да буде; одиста јединствено. Такво нешто, збиља, не може да има ни један, осим Тебе, данас писац у свету; а колико их је да тако сличан износ имају, уопште, откако свет постоји, дакле, у историји?

Желим Ти да и ову књигу, вишетомну вероватно, створиш ваљаном, како је Теби својствено, и каква треба да јесте да би ушла међу Твоја претходна дела и таква се налазила врховно сред списа наше културе у политици.

Желим добро здравље и срећу Теби и свима у Твојој породици.

Братски те поздрављам.

Владо Стругар

5.

ДОБРИЦА ЋОСИЋ – ВЛАДИ СТРУГАРУ

Београд, 17. јун 1993.

Драги брате и пријатељу Владо,

Од мојих савременика и блиских људи, Ти једини имаш моћ и разлог, осећање и језик да напишеш писмо какво си мени написао. Твоје писмо¹⁴ треба

¹⁴ После смењивања с дужности председника Републике на начин који је Ћосићу личио на „класичан стаљинистички пуч“, његови пријатељи и сарадници били су више узбуђени него он сам. На једној страни, радују се што ће се писац вратити својим романима, а на другој – забринуте су због начина извођења овог акта и образложења које је дато домаћој и иностраној јавности.

Од ретких блиских људи стигла су писма и телеграми подршке, разумевања и солидарности.

Писмо Владе Стругара од 2. јуна је једно од најтоплијих.

На њега је Добрица Ћосић одговорио горњим писмом петнаест дана касније.

заслужити и одужити. Скроман не смем да будем пред Тобом, да те уверавам да Твоје писмо нисам заслужио; ако сам га заслужио – заслуга је и Твоја и оних паметних, честитих и неспокојних људи који још увек ходају нашом несрећном земљом. Не може, драги Владо, бити неко добар писац а да не припада великом народу; не може неко бити добар политичар и државник ако не живи и не ради у тешком и судбоносном времену. Нама што говоримо „из главе цијела народа“, који хоћемо и понекад успевамо у тој улози, меру створеног и оживотвореног даје народ и његов језик, по мом снажном уверењу – искуство патње. Обојица имамо трагичну срећу да смо савременици нараштаја који пати: своје идеале и своје заблуде; своје несналажење у времену зла и освету силних за достојанство, слободарство, непокорност... Нас двојица нећемо стићи да разумемо и испричамо своје животе и животе својих ближњих. То ће учинити наши потомци. Ја сам, можда, најупорнији од мојих исписника, настојао да суделујем у народним пословима. Много успеха у томе нисам имао. Утеха ми није мала: све што сам чинио, чинио сам са добрим намерама. С таквим намерама пристао сам да будем и председник Републике, једне рђаво и недомишљено постављене и неуспостављене државе. Био сам на најтежем задатку – сам. Зато што сам – сам, могли су тако лако и да ме свргну људи који више од отаџбине, слободе, правде и истине – воле власт; своју власт. Њима је власт ужасни порок. Они су жртве тог демонског порока. Нека се наслеђују у тој муци која никог и никад није учинила ни спокојним. Ни срећним.

Буди уверен да су ме глупи и зли, за судбину народа равнодушни људи ослободили моралне и умне одговорности која је била изнад мојих моћи. Вратио сам се свом занату. Али несрећан, забринут за сутрашњицу нашег мученог и неосвешћеног народа.

Када се одморим од речи, потражићу Те да Те слушам о ономе о чему више од мене знаш и боље умеш да кажеш.

Пријатељски Те поздрављам

*Твој
Добрица Ћосић*

Иначе, од пријатеља и познаника, после смењивања је на Ћосићева врата први закуцао патријарх Павле. У једносатном разговору вођеном на тераси Ћосићеве куће на Топчидерском брду, српски патријарх – с којим је писац раније имао редовне сусрете и размену мишљења о разним отвореним ранама, посебно о приликама на „распелом Косову“ – упутио је смењеном председнику речи искрене захвалности за оданост заједничким отаџбинским и националним идеалима. Патријарх није, наравно, одобравао начин на који су посланици поступали с председником Ћосићем, али је сугерисао трпељивост и мир узречицом „Шта је – ту је“ и објашњавао околности честим цитирањем апостола Павла и јеванђелиста. Ћосић је у свој дневник унео и ову слику опроштаја с патријархом:

„Када се за вечерњу литургију огласило звоно Вазнесењске цркве, ушао је и пошао на молитву. Пратио сам га до капијице и гледао га како хита сам ка Топчидерској звезди и својој цркви; танка сенка с владичанским штапом.“

6.

ДОБРИЦА ЋОСИЋ – ВЛАДИ СТРУГАРУ

Београд, 4. новембар 1994.

Драги Владо,

Ми, Твоји пријатељи, радосни смо што је наше поштовање Твоје личности и Твог дела, тачније речено, читавог Твог живота, потврђено овим општим Академијиним чином¹⁵. Имаш разлоге да се радујеш што Ти је и ово признање, и ова почаст, заслужена. Не знам шта часном човеку може бити теже од незаслуженог признања. А ми смо већ у годинама, а поражени Историјом, када мало шта, сем здравља и успеха наше деце и унучади, може да радује. Остаје нам, ипак, да испунимо своју људску, грађанску и патриотску дужност: да млађима понудимо неко наше искуство и знање, а отаџбини оданост у моралној усправности.

Братски ти стеже руку и жели здравље

*Твој
Добрица Ћосић*

7.

ДОБРИЦА ЋОСИЋ – ВЛАДИ СТРУГАРУ

Београд, 29. октобар 1998.

Драги брате Владо,

У вези са прекјучерашњим разговором у Академији, на коме си поделио моју забринутост за стање Српства у овом драматичном историјском тренутку,

¹⁵ Реч је о честитки поводом избора Влада Стругара за члана САНУ (ван радног састава). Избор је извршен 27. октобра 1994. на основу предлога који су написали академици Василије Ђ. Крестић и Милорад Екмечић. Стругар је пре тога већ био изабран за члана Црногорске академије наука и уметности (1973) и Македонске академије наука и уметности (1981). Ћосић честитку није писао само у своје име, већ, како наводи, и у име блиских заједничких пријатеља, међу којима су истакнута имена српске науке и културе.

У српском народу продубљују се расколи. Србија и Црна Гора уводе санкције Републици Српској. Међународни посматрачи стижу на Дрину, која поново постаје крвава међа. Клинтон је укинуо забрану продаје оружја босанским Муслиманима, НАТО авијација спрема бомбардовање српских положаја у Републици Српској.

Добрица Ћосић завршава редиговање прве књиге „Времена власти“. Рукопис је преобиман, каже Ћосић, то му је највећа мана. После Божице и Ане, које су први читаоци, Ћосић шаље рукопис романа Петру Џацићу и Новици Петковићу. Ако они кажу да је роман добар – биће објављен на пролеће. У супротном, аутор га неће ни штампати (књига је изашла код Бигза 1996. године; други том романа објавила је „Просвета“ 2007).

Београдски „Досије“ објављује Стругарову књигу „Црногорски сабор српске слоге“. У крађој писаној поруци Ћосић јавља Стругару да је са великим занимањем прочитао књигу, хвалећи – осим мисаоне и научне – и њену поетску вредност. Одушевљен је срећним спојем научног и књижевног стила и језика у Стругаровој књици.

шаљем ти неколико својих теза у којима сам нашу заједничку запитаност покушао да претворим у истинско интелектуално искушење.

Као што знаш, Академија наука и умјетности Републике Српске организује у Бијељини скуп са темом „Српски духовни простор”. Задужили су ме да припремим неколико уводних напомена за тај разговор, тачније, да сачиним неку врсту инвентара нашег исоријског тренутка и изнесем своје мишљење о природи и карактеру српске културе и српског духовног идентитета. Реч је о темама којима се, иначе, бавим дуже време, а сад сам, на љубазну молбу прекодринске браће, био принуђен да објединим, разрадим и бацим на папир своје идеје.

Хвала Ти што ћеш пажљиво ишчитати тезе које чине, можда, мој најзначајнији интелектуални став у последњој деценији¹⁶ Верујем да ћеш у том тексту препознати неке од идеја о којима смо разговарали током ове године, чак и током читаве деценије, а можда и неке од Твојих ставова и сугестија.

Стало ми је да чујем Твоје мишљење како бих избегао ризик да се загубим у тематском пространству са нужним упропашћавањима, и како не бих подлегао „патетичној нејасноћи” коју условљава агонија у којој се налазе српски народ и српска држава. Да бисмо сврсисходно размишљали о српском духовном простору данас, потребно је, по мом мишљењу, да што јасније сагледамо шта је српска нација данас, шта чини њено духовно биће и културу, у каквом свету и с каквим изгледима се заснивају духовни живот и идентитет данас.

¹⁶ Ово писмо Добрице Ћосића, најдуже међу онима које је слао Влади Стругару, у многоме превазилази границе жанра. Иако по тону, емотивности и изливима доминантног расположења (односно нерасположења) задржава нешто од дневничког и епистоларног карактера, у својој суштини оно представља документ програмског значаја. Писмо садржи пресек сложеног, чак драматичног историјског тренутка у коме се налази српски народ, и нуди извесне нове идеје о модалитетима консолидације његовог пољуљаног духовног идентитета. Иако је у знатној мери обојено песимизмом – пре свега због великог страдања српског народа у Хрватској и Босни и Херцеговини, и несмањеног притиска на преостало српско становништво на Косову – Ћосић знаке оптимизма види у уверењу да наступа период територијално-етничког прекомпоновања на Балкану, што даје основа за постепени излазак српског народа из државног провизоријума у коме је провео седам деценија. Индикативно је и Ћосићево упозорење на убрзано ширење, чак експлозију милитантног ислама који, посебно у Босни и на Косову, прераста у државну и религијску идеологију која озбиљно прети „народима који не верују у Пророка”. На скупу у Бијељини, који је одржан 29. и 30. октобра 1998, Ћосићеве тезе саслушане су с великом пажњом. Учествовало је двадесетак најистакнутијих стваралаца из Србије, Црне Горе и Републике Српске. На отварању су говорили председници САНУ (Александар Деспих), ЦАНУ (Драгутин П. Вуковић) и АНУРС (Петар Мандић). Саопштење је имао и Владо Стругар, који је и председавао једном од сесија. Угледни историчар Милорад Екмечић, кога је Ћосић изузетно ценио, рекао је да излагање „опасног историчара Добрице Ћосића” представља датум у нашем јавном мишљењу о отвореним друштвеним и државним питањима. Михаило Марковић се такође сложио с овом оценом, с том разликом што сматра да је код Ћосића било превише песимизма, нарочито у вези са судбином Косова. Ћосић је на то одговорио подсећањем да је косовско питање уистину најтежи српски проблем, и да он о њему јавно говори још од чувеног 14. пленума ЦК СК Србије из маја 1968. године. Од тада Ћосић – подсетио је на скупу – упозорава на погрешке у националној политици Савеза комуниста и државе, предвидевши несагледиве размере српске несреће.

Дакле:

I. Вековима дијаспоричан српски народ, који је турска сила разбацала по Балкану и Подунављу, у последњим деценијама двадесетог века, опет силом – сада хрватском, муслиманском и албанском, уз одлучујућу америчку и европску подршку – доживљава националну концентрацију. Српски народ се интегрише и хомогенизује; сабија се и заокружује свој животни простор, који добија етничке границе. То је епохална промена у бивствовању српског народа; та промена условљава стварање нове националне државе са етничким границама, али не и етнички чистом територијом, која само за агресоре може бити спорна.

Дијаспоричност српског етноса и живот под страним поробљивачима, с Првим српским устанком и низом буна и устанака Срба у Босни и Херцеговини, као и ослободилачки ратови Црне Горе, условили су стварање националне идеологије засноване на ослобођењу и уједињењу српског народа у једну државу. Та идеологија се касније лако поистоветила са југословенством. Читав двадесети век Срби су посветили остварењу југословенског циља; створене су и срушене две Југославије, да би у последњој деценији двадесетог века и национално-државна и револуционарно-социјална идеологија доживеле потпун пораз.

На југословенском тлу историја је у овом веку делала сумануто. Срби су прогнани из Северне Далмације, Буковице, Равних Котара, Лике, с Кордуна, Баније, из Славоније, доброг дела Босанске Крајине, Мостара, Сарајева, са Косова и Метохије... Преостали Срби у Босни и Херцеговини сада живе у Републици Српској, у „дејтонској” држави, под окупацијом НАТО пакта, у напетости неизвесности и без могућности скорог уједињења са матицом.

Територијалну интеграцију и хомогенизацију српског народа, као последице Хрватског и Босанског рата и албанског геноцидног насиља које траје читаво столеће, пратиле су несагледне личне и породичне трагедије скоро милион Срба. Али, шовинистичко зло од којег страдамо има и своју позитивну дијалектику: изводи нас из државног провизоријума у коме смо као кривци провели седам деценија и приморава нас на стварање друштва и државе по сопственој мери и снази. Патње и страдања које су претрпели и трпе Срби прогнани са својих огњишта, доносе и позитивне историјске промене. Дијаспоричан српски народ, изложен ксенофобији других народа, обесправљен, потчињен, асимилован – који је трпео неправде и страдања и узвраћао осветама за геноцид – згушњава се на свом животном простору који може цивилизацијски и културно да покрива и економски развија, а који за суседе, изузимајући агресоре и освајаче, не може бити споран. Ступили смо у период територијално-етничког прекомпоновања, можда и државно-политичког консолидовања балканског простора. Рекао бих да је пред нама раздобље смиривања међунационалних напетости и трајног решавања национално-државног питања. На најгори начин решавају се вековни хрватско-српски и албанско-српски спорови и сукоби. Приводи се крају закаснели процес стварања националних држава дијаспоричних балканских народа који су империјалистичке силе некада спречавале, а сада га диктирају по својим стратешким интересима. У том процесу биће, ваљда, коначно решено и српско национално питање: стварање

државе српског народа. Прва претпоставка стварања суверене демократске државе српског народа у садашњим условима, јесте промена политичког поретка у Србији и усаглашавање националне политике Србије са интересима Европе, Америке и Русије.

На тлу бивше Југославије данас се према српском народу, његовом духовном идентитету и редукованом интегритету, уз проушташку Хрватску и милитантно католичанство, изразито претећи поставља милитантни ислам бошњачке државне и религијске идеологије са подршком светских исламских центара и америчким патронатом.

Двадесети век за српски народ окончава се и губитком Косова и Метохије. Не разматрајући овом приликом питање зашто и како се то догодило, и да ли је то био једини могући исход албанске агресије на српску земљу, сам губитак Косова и Метохије представља преломан, епохалан догађај. Њим се поништава смисао српских ратова из 1912. и 1993; поништавају се огромна финансијска и материјална улагања Србије у индустријализацију, просвету и урбанизацију Косова и Метохије после Другог светског рата; обесмишљавају се и велике људске жртве дате овога лета и јесени да би се угушио сепаратистички устанак Албанаца. Државно-политичком и националном капитулацијом пред ултиматумом НАТО пакта, потписаном 13. октобра ове године¹⁷, слама се херојска ослободилачка историја српског народа која му је давала величину, али и одређивала високу цену постојања. Српском народу се одузима сушински део интегритета. Он остаје без реалних духовно-моралних одредница његовског етоса и свог трагичког хибриса.

¹⁷ Мисли се на „Споразум о мисији ОЕБС-а за верификацију на Косову”, који је Слободан Милошевић као председник СРЈ потписао после вишесатних тешких преговора с Ричардом Холбруком. Ћосић сматра да тај споразум представља пристанак на окупацију Косова и Метохије, уз свестрану подршку и техничку помоћ српских власти, полиције и војске, Споразум је објављен у српским медијима 17. октобра 1998. Из 37 одредница тог акта не виде се обавезе косовских Албанаца на мир и ред. Терористичка ОВК наставља герилски рат, нема дана а да на Космету не убије по неког војника, полицајца или цивила, или не запали неку српску кућу или школу. На РТС и у новинама свакодневно се објављују сторије о тешким злочинима према српском становништву. У селу Клечка, у Метохији, откривен је крематоријум с остацима десетина спаљених Срба и Српкиња, чак и деце. Све отвореније се говори о ризику од бомбардовања НАТО-авијације. Да би то спречио, Милошевић је пристао на раније непојмљиве уступке (узалуд - наредног пролећа НАТО је започео бомбардовање које је трајало 78 дана и однело хиљаде живота). Ћосић је ту „хуманитарну акцију” назвао „малим светским ратом против Србије”.

Добраца Ћосић је све оштрији у оцени политике и потеза Слободана Милошевића. Сматра да споразум од 13. октобра представља капитулацију. У дневничким белешкама од 27. октобра 1998. детаљно пише о болу и понижењу које су доживеле српска војска и полиција у повлачењу с Косова, што је представљено јавности као победа. „Њихов бол и њихово понижење су и мој бол и моје понижење”, пише Ћосић, упозоравајући да се није смело капитулирати баш ту где се водила историјска битка „за царство небеско” и где су „оба цара пала у боју”. „Срушен је сржни национални мит”, пише Ћосић оцењујући да је овај духовни и морални пораз „најтежи у историји од Маричке битке”. Оштро критикује српско државно руководство, као и вођство Социјалистичке партије, што споразум од 13. октобра тумаче као „тријумф Милошевићеве државне мудрости”. Из Ћосићеве преписке и дневничких бележака види се постепена еволуција његовог става према Милошевићу, који је кулминирао - што ће се видети из наредног писма и беседе на Скупштини САНУ – у отвореном захтеву за подношење оставке.

Октобарску капитулацију у Белом двору прати домаћи цинизам: ултимативна капитулација слави се као политичка победа, а државничко слепило као државничка мудрост. Тако се национална трагедија преводи у националну гротеску и политички скеч. Српски народ, који су до костију понизиле сопствена власт и светске силе, као кривац и немоћник ступа у раздобље које бих назвао – окупација у патикама, с бомбама над главом у коју нишане шиптарски снајперисти. Наступа време националног потчињавања и принудног прилагођавања, које ћемо морати да прихватимо као животну неопходност док некој светској сили наша моћ да храбро и достојанствено трајемо не буде кориснија од нашег понижавајућег постојања.

Губитком Косова и Метохије, што значи и културне и уметничке баштине на том тлу, а после анексије српске духовне баштине на тлу садашње државе Македоније – чије постојање начелно не сматрам спорним – српска култура губи главнину свог средњег века. Српски народ је једини европски народ који у другој половини двадестог века губи свој „златни средњи век”: то су верске, културне градитељске и уметничке вредности, које представљају врхове византијско-српске цивилизације. Неки највиши културно-историјски садржаји и вредности српског идентитета, постојаће само у српској имагинарној библиотеци и српском имагинарном музеју. Дечани, Пећка патријаршија, Богородица Љевишка и Грачаница, постаће нови Хиландари. Приморани смо да та величанствена дела српског средњег века утемељимо у своје духовно биће и сачувамо их као садржај свог идентитета онако како чувамо Хиландар, Душанов законик и Мирослављево јеванђеље. Ту чињеницу епохалног значаја напомињем без помисли на било какво ратоборство и ревандикацију, али са уверењем да је она једна од темељних претпоставки нове националне самосвести коју Срби треба да заснују на енергији разумне наде, с циљем што бржег изласка из пораженичког мамурлука и очајничког нихилизма. Историја нема тачку ни на једном поразу и ни на једној победи. Из њених дубина и висина, долази непознато и неочекивано. Примарни идентитет Срба, као словенског и хришћанског етноса и нације, у свом миленијумском опстајању претрпео је многе промене, преображаје и ерозије. Под примарним српским идентитетом данас подразумевам: византијско-православно средњевековље, чији је врх светосавска духовност; сакрално градитељство и уметност; народно стваралаштво, чији је врх епска поезија; косовске митологеме; борбено-ослободилачки етос; патријархалну сеоску цивилизацију; књижевно стваралаштво на вуковским постулатима.

Објективна одредница српске културе није простор него време. Срби се као етнос крећу простором, а живе, мисле и стварају у времену. Стваралаштво Срба разастире се од Хиландара до Сент-Андреје и од Поганова до Крке, а траје осам векова. Српска култура нема једно средиште; она има више средишта, а већина тих средишта није више на њеној националној територији. Духовни лук српске културе разаципа се од Савиног „Житија Светог Симеона“ и Доментијанових житија до надреализма и данашњих постмодерниста. И традиције су темпоралне, а не просторне и топонимијске.

Српска култура је гранична култура која је била и остала изложена утицајима спољних чинилаца и суседних култура. Спољни чиниоци били су и плодносни и разарајући. Напори за очување духовног идентитета морају данас бити снажни и промишљени, али не смеју тежити затварању, ни бити замућени ксенофобијом. Чувајући националне културне вредности, самобитност и различитост, српска култура треба да остане отворена за спољне подстицаје и универзалистичке утицаје; при томе се мора разликовати америчко-мондијалистичка супкултура од аутентичних култура Европе, Русије и осталог света.

Нагон за разликовањем је један од егзистенцијалних нагона људског бивствовања. А разлике међу народима остварују се идентитетом. Духовни идентитет се, пре свега, остварује на свом језику и грађењем на свом тлу све док свет не освоји – ако га освоји – кибернетичка цивилизација са својим системом значења. Духовни идентитет подразумева поштовање живих, трајних традиција и изванредан континуитет и када се он превазилази, па чак и кида, као што је случај са развојем српске културе, која је по свом садржају култура континуираног дисконтинуитета. Духовни идентитет као темељ и самосвојност, основа је оне вредности која једном народу даје значај и место у култури људске заједнице, доноси му уважавање и поштовање, даје право на гордост и достојанство. Духовни идентитет је корен колективне егзистенције и стабло нације. Али, духовни идентитет није вечно осећање и коначно стање садржаја, потреба, обичаја, навика. Духовна ограђивања су немогућа и антиљудска. Ксенофобија је аутодеструктивна и понижавајућа; она је предиспозиција за злочин.

Култура није систем трајних вредности, традиција и циљева; она је процес изложен унутрашњим и спољним енергијама и чиниоцима. Српска култура није „једноосновна” и етнички самобитна у свом историјском трајању, што сматрам позитивном основом за њен даљи развој.

Српско духовно биће разламало се државним границама, државним порецима и њиховим сменама. Раскидали су се традиције и континуитети, стварале разлике и расколи, не само просторно и генерацијски него, последњих деценија, и међу годиштима. А техничко-технолошке револуције наше цивилизације, с науком као одредницом и покретачем развоја, са супкултуром, потрошачким хедонизмом и нихилизмом као последицом слома есхатолошких идеологија, разарају и преображавају духовни идентитет нације, маргинализују његову аутохтону културу, чинећи је и анахроном. У духовном животу младих нараштаја српског народа национална култура постаје школска обавеза, предмет који се мора положити. Народна књижевност и вредности културне баштине су ствар струке, а не духовна потреба и садржај примарне свести. Ни савремена национална књижевност више нема битну улогу у духовном животу младог нараштаја. И она се ограничава на узак интелектуални слој, претварајући се, такође, у струку. Савремена ликовна и музичка уметност имају све мања и све безначајнија обележја тла и средине у којима настају; и тематски и стилски се универзализују. На тај стваралачки процес није могуће и не треба утицати.

Српска култура, заснована у немањихкој држави на православној вери, прошла је кроз неколико развојних периода. Преображавала се, удаљавала од православља и манастирства, приближавала се модерном добу, западно-европској, тачније, романско-германској култури, материјалистичкој и рационалистичкој цивилизацији, настојећи да сустигне духовне и културне мене и токове западно-европске културе. Стварно сустизање западно-европске уметности остварило се у другој половини двадесетог века. Српска култура у области уметности и хуманистичких наука, које нису условљене великим материјално-финансијским улагањима, сустигла је уметност и идејне токове западних народа и савремене светске цивилизације. Ми смо први српски нараштај после краја византијске епохе који је сазнајно-стваралачки сустигао европске и светске духовне токове и кретања.

У овом часу немам храбрости да пророкујем будућност српске културе, која с православном вером твори духовни идентитет српског народа. Она ће делити судбину српског друштва, али не у потпуности. Духовно стваралаштво подлеже и позитивном и негативном утицају економије и политике, слободе и неслободе, али свагда задржава и аутономију, развија се унутрашњим мотивацијама, аутогенезом и властитом динамиком, коју више од објективних условљавања одређују појединци – стваралачке личности, снагом свога дара и убеђења. Духовно стваралаштво надживљава ратове, националне и духовне кризе, победе и поразе; оно је индивидуално до највишег ступња. Стваралачки геније није условљен стањем нације и друштва на чијем језику мисли и ствара. Нашу одговорност за будућност нације, њеног духовног идентитета и развојног потенцијала, видим данас у афирмисању и развоју сваке стваралачке и научно-проналазачке могућности. Појава названа „одлив мозгова” несагледно уназађује српско друштво и његову културу. Поред одбране српског духовног простора и идентитета, највећа брига треба да нам буде обезбеђивање објективних услова за развој индивидуалних стваралачких могућности, особито у младим нараштајима.

Наше доба има неке сличности са добом у коме су се сусретали, сударали и прожимали хеленизам и хришћанство. Тада су пагански богови умирили пред хришћанским Богом. Сукоб хеленизма и хришћанства родио је византијску цивилизацију. Живимо у времену темељних преображаја света и настајања нове цивилизације. Хришћански Бог узмиче пред кумирима материјалистичко-техничке и потрошачке цивилизације. Папа Војтила је привео крају претварање католичанства у световну идеологију и политику хегемонизма. У земљама у којима је владао атеизам бољшевичког социјализма, „на рушевинама система нада и душа” обнавља се православно хришћанство са идеолошким ревандикацијама. Ислам је последњих деценија у експлозивном ширењу, са снажним фундаменталистичком, ратничком струјом која озбиљно прети народима који не верују у Пророка. „Нови светски поредак”, под окриљем идеологије људских права и са хегемоном света – Сједињеним Америчким Државама – устремљује се у прави крсташки поход на Русију и њене просторе. Модерна супкултура, чија је домовина САД, помоћу електронских медија и компјутер-

ских комуникација постаје владајућа култура данашњице. Рушење традиција схвата се као постулат прогреса.

Георгије Флоровски сматра да је „наше доба критично доба, доба кризе и неразрешивих напетости... Ако уопште постоји нека историјска будућност, може се лако десити да та будућност буде намењена некој другој цивилизацији, вероватно оној која ће бити потпуно различита од наше”. Ако је ова мисао тачна, а мислим да јесте, нама савременицима, с „нелагодношћу припадања једном свету у преображају”, припада и изазов стваралачких одговарања на захтеве будућности.

До скорог сусрета, на коме ћемо детаљније размотрити утемељење и носивост мојих ставова, као и Твоје евентуалне примедбе, срдачно Те поздрављам.

*Твој
Добрица Ћосић*

8.

ДОБРИЦА ЋОСИЋ – ВЛАДИ СТРУГАРУ

Београд, 22. јуни 1999.

Драги Владо,

На данашњи дан сећам се 22. јуна 1941. и пробужене наде у ослобођење од Немачке, у долазак Црвене армије, у победу Комунистичке партије, у настајање новог доба – социјализма... Та моћна нада сада је праисторија. Онако како се мењао и променио свет од 22. јуна 1941, мењали смо се и променили и ми. Променио се и Добрица Ћосић!

Кроз три дана, у четвртак, одржаће се Годишња скупштина САНУ. Одлучио сам да говорим на том скупу и да затражим оставку Слободана Милошевић¹⁸, кога сам неко време подржавао, највише у периоду 1991-1992. Веро-

¹⁸ Однос Добрице Ћосића према Слободану Милошевићу и његовим идејама протекао је у знаку динамичног и веома занимљивог еволутивног лука. Као и широј јавности, млади политичар ушао је у „видно поље“ српске интелигенције после Осме седнице ЦК Савеза комуниста Србије (23. и 24. септембра 1987). Иако је за Ћосића тај пленум био само „обрачун у оквиру титоистичке идеологије“, „судар у оквиру једног бирократског клана“, није остало непримећено да је Милошевић био борбенији, и да је победу извео готово спектакуларно, храбро и одлучно, на отвореној сцени и пред телевизијским камерама. Код Добрице Ћосића и знатног дела српске критичке интелигенције, тај обрачун је оставио привид демократске борбе. После чувеног говора у Косову Пољу (27. априла 1987), поверење у Милошевића као народног трибуна нагло је порасло, па су му пришли и културни ствараоци из редова некадашњих дисидената, пре свега књижевници. Добрица Ћосић почео је да добија више простора у медијима, а објављивање његових књига није наилазило на тешкоће које су га прагиле за време власти Ивана Стамболића и његовог ујака Петра. За Петра Стамболића Ћосић је умео да каже како је, после краља Милутина, најдуже владао Србијом

После избора за председника Председништва Србије, на којима је Слободан Милошевић, између четири кандидата, добио 80 одсто гласова, Ћосић бележи у свој дневник (15. новембра 1989) како је Србија поверовала да ће Милошевић водити „српску политику“, и изборити се за равноп-

равност Србије и Срба у Југославији. „Доста јој је (Србији) Стамболића, Марковића, Минића, Чкребића, Љубичића и осталих вазала“, записује Ћосић. „Било је довољно да на политичку позорницу Србије ступи нови човек, одлучан и храбар, па да поверује да ће бити реформатор, да ће се одрећи титоизма и изборити се за равноправност српског народа са осталим југословенским националностима“.

Први сусрет Добрице Ћосића и Слободана Милошевића догодио се почетком 1990. године у дипломатском клубу на Дедињу, на разговору с израелском делегацијом у чијем су довођењу посредовали Клара Мандић и Душан Михајловић. „Он је комуниста који има модерну концепцију економије, комуникације и развоја, какву нисам чуо ни од једног комунистичког функционера; оставио је утисак самоувереног и одлучног политичара“, региструје дневнички Добрица Ћосић дојмове са тог сусрета. Средином јула исте године, Ћосић је, као гост, присуствовао почетку првог (оснивачког) конгреса Социјалистичке партије Србије у Центру „Сава“ на Новом Београду. На конгресу су учествовали многи Ћосићеви партизански и поратни другови са левеце, а његови веома блиски пријатељи Михаило Марковић и Антоније Исаковић изабрани су и у органе нове партије.

Током првих година „малог светског рата против Србије“, и у време борбе за обједињавање српске народносне енергије, Ћосић и Милошевић имали су повремене сусрете. Писац је у више наврата јавно рекао да Милошевић није кривац за избијање рата и распад Југославије, за шта су га често оптуживали управо они који су – уз подршку иностраних центара моћи – изазвали крваву сецесију. У интервјуима и изјавама на скуповима Ћосић је у неколико наврата веома позитивно оценио Милошевићеву улогу, и њега као личност, наглашавајући да га осматра „као хроничар и писац овог доба“, те да се према Милошевићевој политици не односи страначки. Касније се тим оценама често манипулисало у домаћој и страниј јавности, а најдубљи траг оставио је део подужег интервјуа Милораду Вучелићу за „Политику“ од 13. септембра 1991. Тај пасус, који је повремено грубо фалсификован, гласи овако:

„Сматрам да после Николе Пашића, у Првом светском рату, ниједан политичар није имао теже услове и веће бреме од Слободана Милошевића. Он се храбро посветио обнови српске државе и спасавању српског народа од новог поробљавања и уништавања, а том се циљу супротстављају многи и моћнији непријатељи и тешко премостиве препреке. Са својим општепознатим недостацима и промашајима, особито у персоналној политици, закашњавањем у демократизовању српског друштва, медијској некомуникативности, Слободан Милошевић је, по мом мишљењу, од свих српских политичара у последњих пет деценија највише урадио за српски народ. Његова генерална национална политика, стратегија и тактика, сматрам да је реалистичка и добро усмерена. Али, Слободан Милошевић је могао и морао да уради више него што је урадио.“

Иако је, касније, у више наврата јавно критиковао аутократски стил владања Слободана Милошевића, Ћосић је био веома оштар према ДОС-овској власти. У дневничким записима и јавним иступањима, Добрица Ћосић је јарким бојама осветлио један од најбујнијих и најтрагичнијих периода новије српске повести. Писац је врло брзо спознао право лице Ћинђићеве владавине и разоткрио заблуде оних који су пошли за њим; признао је да им је и сам у једном неопрезном тренутку поверовао, али се после горко покајао. Није му било тешко да се јавно постиди што је 5. октобра 2000. године, у пола десет увече, „Гласу Америке“ дао изјаву о томе како је у Србији, без проливања крви, наводно победила демократска револуција (касније је написао да је, у ствари уместо демократије изведена „криминална револуција“). О томе је оставио белешку у свом дневнику од 2. фебруара 2002. Нешто ниже, на истој страници, Ћосић је забележио како се у Србији наставља самоокупација и да „ступамо у дуго, деценијско ропство“. „Никад, заиста никад у прошлости, Србијом нису владали, били моћнији и гласнији, гори, покваренији и безначајни људи“, бележи Ћосић 3. априла 2002, додајући како је Ћинђићева екипа, коју назива „политичком булументом“ и „интелектуалним олошем“, показала своје „право лице: властољубље, користољубље, непатриотизам, слугерањство према страним силама – Америци, Немачкој, Европској унији“. О Ћинђићевој енергији Ћосић пише с уважавањем, жалећи што се тај динамизам окренуо у погрешном правцу: челник ДОС-а је око себе у кабинету „окупио људе сумњиве прошлости“, „кадровски је обоголио Србију, претварајући је у мултипартијску, али партитократску државу“, „опасно је приватизовао власт, претворио Србију у своју фирму којом владају његови људи“. Тзв. „кризни штабови“ сменили су, понегде моткама и пребијањем, више хиљада

вао сам да је патриота и да ће омогућити демократски преображај Србије. Сад видим да је обмануо и мене и целокупну демократску јавност. У сарадњи са

директора фабрика и установа најразличитијих делатности, а на њихова места инсталирали, без елементарне процедуре, своје подобне активисте и рођаке, најчешће без школе и икаквог искуства; тако је и за председника српске Владе ускоро дошао активиста из Ниша без завршеног факултета, што се у Србији није догодило још од Другог светског рата. Ћосић се посебно осетио пониженим у време хапшења и изручивања бившег председника Србије и Југославије Хашком трибуналу. „Земља несреће је истовремено и земља срамоте; ова ноћ је и ноћ српског понижења“, уноси Ћосић у свој дневник 30. марта 2001. године, а три дана касније, 2. априла, бележи и овај став:

„Ноћ је, не могу да спавам од стида који су српском народу нанели његови државници и политичари. Они су у српску историју својом кратковидом и кукавичком политиком уписали један од најтежих поразата: хапсећи Милошевића по америчком ултиматуму који је истицао 31. марта, они су Америци, Европској заједници, Западу, поклонили политичку победу; опрали су им савест за мали светски рат против Србије; учинили Милошевића жртвеним јарцем Запада; они су усташама, Муслиманима и Албанцима, србомрсцима и злочинцима, дали историјски доказ да је Србија била агресор у грађанском, међунационалном и верском рату на тлу Југославије; они, Коштуница и Ћинђић са својим трабантима, дали су право свим српским непријатељима и наговарили кривицу српском народу за „агресију“ на Хрватску, Босну и Косово... А свет бруји: ухапсили су Милошевића за 50 милиона долара!“

После изручења Слободана Милошевића Хашком суду, Ћосић, испод датума „29. јун 2001“ , уноси овај став: „Јуче, на Видовдан, Слободан Милошевић је изручен Хашком суду. Зашто баш на Видовдан? Зашто интелигентни Ћинђић тако ружно пориче национални мит? Из Централног затвора, у комбију у коме носе намирнице, на неки хелиодром код касарне на Бањици, одатле полицијским хеликоптером на Тузлански аеродром, а онда војним авионом, вероватно НАТО-а, у Хаг, па са лисицама на рукама, погурен, између двојице полицајаца који су га вукли - у шевенингенски казамат“. Ћосић подсећа да је одлуку о изручењу, кршећи став Уставног суда, и не обавестивши председника СРЈ Војислава Коштуницу, донела Ћинђићева влада. Како бележи Ћосић, Ћинђић је о тој одлуци претходно обавестио америчког државног секретара Колина Пауела...

Током суђења Слободану Милошевићу у Хагу, Добрица Ћосић је у више наврата говорио о томе како је бивши председник, као хашки сужањ, уместо себе бранио српску државу, и како је изнео чињенице од значаја за будућу (објективну) повест стварних узрока разбијања Југославије и каснијих крвавих ратова. Према Ћосићевим речима, својим храбрим и јасним ставовима Милошевић је на хашком суђењу спречио да се сакрије прави смисао „хуманитарног“ бомбардовања Србије и Црне Горе, односно, у знатној мери срушио је план по коме би се „жртва претворила у злочинца, а злочинац у судију“.

На вест о Милошевићевој смрти у хашком казамату под недовољно разјашњеним околностима (10. марта 2006), Добрица Ћосић, дан касније, у свом дневнику понавља оцену према којој је Слободан Милошевић политичар који је, после Пашића, „понео најтеже политичко бреме у 20. веку“. „И сломи се под тим бременом“, закључује Ћосић. „Херојски, интелигентно, антологијски је бранио Србију и српску истину и правду пред криминалним Хашким судом. Можда се том одбраном и антиамериканизмом рехабилитовао пред својим савременицима и Историјом“.

У завршној белешци поводом Милошевићеве сахране у дворишту женине куће у Пожаревцу – уз подсећање да су присталице Либерално-демократске партије и Грађанског савеза на Тргу републике у Београду балонима и пиштаљкама прослављали Милошевићеву смрт – Добрица Ћосић у дневничкој белешци од 28. марта 2006. износи свој закључни, у знатној мери уравнотежен став:

„Милошевић до Хага – самовољан и кратковид државник, одговоран за многе поразе, а пре свега у спорости демократизовања земље и напуштања титоизма; у Хагу – национални херој у одбрани истине о српском народу. Задивљујућим памћењем догађаја и људи бранио је истину, никог није оптуживао да би смањило своју одговорност. Он је морално срушио Хашки суд. Огромна, противречна, трагична фигура српске пропасти. Његовој слави петогодишње одбране од криминалне хашке оптужнице – није равна ниједна судска слава у одбрани правде и истине у Европи. Ја сам му, као председнику Србије и Југославије, био политички противник, а поштовалац њега као хашког оптуженика... Јесте убијен у хашком суду. Нису намерно хтели да га лече“.

њим на државним пословима, а нарочито у Босанском рату и у начину мог смењивања, доживео сам га као подлаца и нечасног човека. Моја је људска и српска дужност да га са говорнице Академије позовем да поднесе оставку. Спремио сам и текст, у чијем ми је уобличењу помогла Ана.

Божица мало страхује од последица које могу да имам, посебно моја породица, али ја верујем да сам написао говор који је достојан Академије и који је на висини моје одговорности пред српским народом. Ана се нимало не боји последица... Знам да је ово чин који може да ме увуче у српску политичку мочвару, али ја нећу у њу добровољно да ступим. Желим само да опоменем народ, и да изразим своје страховање да титовце не замене равнорорци.

Молим те, брате Владо, да прочиташ овај текст и да ми сутра, а најкасније у среду, изнесеш своје мишљење и евентуалне примедбе.

Почео бих овако:

Претпостављам да вам је познато да сам се ја сврстао међу оне академике који се нису саглашавали с актуелном политизацијом Академије. И данас имам исто мишљење. Међутим, наше данас можда није ниједно данас у последњој деценији српског народа. С тим уверењем сам први пут после шест година стао за ову говорницу да будем солидаран са онима који мисле да се из ове куће данас мора да чује мишљење и о политичком стању Србије које, уверен сам, јавност ове земље жели да чује.

У установи чији смо чланови и сарадници, политика би требало да буде суштинско разумевање људске и националне ситуације и интелектуална одговорност за судбину народа и његове културе. За Српску академију наука и уметности, оклеветану злонамерним и аморалним тумачењем нацрта Меморандума из 1986, и политика када је метаполитика или надполитика, која додикује академицима и Академији, постала је баук којег се клоне људи посвећени науци и уметности. Меморандумска траума оставила је прејаки печат на јавно лице Академије; можда га је и замрачила онима који верују у нашу позваност и ауторитет. А управо у том времену, Историја је протутњала поред нас немих, а Србија се сурвала. Титоизам у распаду и разбијање Југославије, уз снажну подршку спољних антисрпских чинилаца, изазвали су у српском народу егзистенцијалну кризу – најдубљу после 1813. године; кризу за коју нисмо имали способне људе, на коју нисмо имали праве и спасоносне одговоре 1991. године до косовског слома ових дана. У српским поразима и несрећама овога доба, има оних које се нису могле спречити; али је, чини ми се, више оних које су се разумном, прилагодљивом и имагинативном политиком могле спречити. Катастрофални исходи наше националне и државне политике учинили су у овом српском сумраку политику питањем судбине српског народа и тиме животним питањем науке и уметности којима служимо.

Где смо, шта ћемо, куда ћемо?

У последњој деценији збиле су се епохалне промене у свету и бивствовању српског народа. У тим променама на европском простору, српска нација је претрпела најтеже губитке и има данас најгори положај. Политички су изгубљени ратови вођени за ослобођење и уједињавање српског народа. Разбијена

нам је држава коју смо заблудно сматрали својом отаџбином. Изгоном из Хрватске, Босне и Херцеговине, са Косова и Метохије, Срби су изгубили територије на којима су вековима живели. Остатак Срба у Босни и Херцеговини живи под окупацијом Западне алијансе. Раскол између Србије и Црне Горе прети распаду државног провизоријума – Савезне Републике Југославије. Србија, уставно - правно конституисана по централистичком државном моделу, са недемократским режимом ретардираног титоизма, прожета је произведеним и опасним незадовољством Војводине, Београда и других крајева Републике који захтевају вишу самоуправу, а спољни чиниоци подстичу дезинтеграцију Србије. Неправдама и санкцијама, лажима и мржњом произведеним у медијима, један свет нас је тешко понизио, додељујући нам улогу жртвеног јарца у својим циљевима, а ми смо му у томе припомогли.

Србија животари и назадује економски, цивилизацијски и политички у изолацији од света под тешким, ових дана и додатним санкцијама Америке и Европске уније. У том времену, привреда нам је пропала, друштво сиромашило, корумпирало се и криминализовало, створила се каста пљачкашких капиталиста са лумпен – буржоазијом и мафијашким клановима, а сви садржаји социјалне државе и друштва солидарности урушили су се скоро потпуно. Ми ступамо у социјалну беду и животну неизвесност какве нисмо имали у XX веку.

После краха болшевичког социјализма у Русији и источним земљама, у такозваном посткомунистичком периоду, Србија је једина земља у којој није темељно промењен политички поредак, у којој није извршена својинска транзиција, у којој доминира структура партијске државе и влада аутократски режим са личним избором управљачког кадра. А Србија је, међу социјалистичким државама, била земља са најдубљим демократским традицијама, и у Титовој Југославији са најјачом демократском опозицијом титоизму.

Најтежу несрећу, коју не сматрам да је била и неизбежна, доживели смо у овом Малом светском рату*, који су за своје циљеве водиле Америка и Европска унија против Србије и Црне Горе.

Трагичне последице тога рата не окончавају се капитулацијом и садашњим изгоном Срба са Косова и Метохије; оне ће се тек у наредним деценијама испољавати и рањавати српско национално биће. Слава коју смо заслужили херојским отпором наше војске против најмодерније техничко-технолошке агресије и достојанственим трпљењем народа да га 78 дана убија и разара америчка и европска авијација, сумњам да је адекватна жртвама које смо дали и патњама које нас чекају. Косово и Метохију смо изгубили. Оно што су Тито и његови српски вазали започели и скоро привели крају у самоуправном социјализму, Слободан Милошевић је доконтчао неразумном политиком, ако се његова политика према Косову може сматрати политиком. Да је то политика, њен протагонист не би могао да је назове победом и изјави да је одбрањен територијални интегритет и државни суверенитет Југославије.

То што смо преживели у последњој деценији, вероватно није крај српским несрећама. Ми смо пред опасношћу да нам се руши и овај остатак државе, да губимо националне територије, слободу и права да одлучујемо о себи и будућности, ако наставимо досадашњу државну политику.

Ових дана, из политичких центара Европе, слушамо о пројектима о послератној економској реконструкцији Балкана и условима за придружено чланство у Европској унији. И Европска унија и шефови држава „Групе 8“ свако инвестирање у Србији и скидање санкција условљавају променом политичког поретка и одласком са власти председника Милошевића. Подразумевајући већ традиционалне политичке притиске и уцене Србије, не треба заборавити да светски моћници своје претње српском народу по правилу и остварују. Такво условљавање скидања санкција и пријема Србије у Европску унију не сматрам демократским поступком. Али, ако ће Србија због свог председника бити једина европска земља у гету и једина балканска земља која ће остати ван Европске уније, ван могућности да се у њу укључи, онда се за спас српског народа морамо сви сагнути, а пре свих председник Југославије. Тим пре што је прихватање ултиматума који су донели Ахтисари и Черномирдин наш суверенитет тешко нарушен: државна граница са Проклетија померена је на Копаоник, а на Косову и Метохији успоставља се протекторат.

Време које нам је историја омогућила за преображај титоистичког друштва – потрошено је. У овој земљи више не сме да се води национална и државна политика самовољом председника Слободана Милошевића и по ултиматумима Америке и Европске уније. Ваљда смо, на несрећама које смо преживели у последњој деценији, као народ стасали до свести о себи и свету у коме постојимо. Да се спасавамо од амбиса пред којим смо, морамо да оставимо за собом досадашњу националну и државну политику и извршимо промену политичког поретка у земљи. Та промена треба да се изврши искључиво легитимистички и демократском процедуром.

С ким да започнемо препород Србије, судбоносно је питање.

На политичкој сцени Србије доминирају странке и политичари са ретардираним идеологијама грађанског рата, пораженим развојем света. Те идеологије и странке, насловљене као „левица“ и „десница“, обе данас са демагошким демократском реториком, обе морално компромитоване на власти, историјски су конзервативне и без персоналног ауторитета. С њима на власти, наставиће се заостајање и пропадање Србије. Србији су неопходни способни људи са новим идејама и визијама нове политике за просвећено, цивилизовано и демократско друштво. А таквих људи је највише ван садашњих политичких странака; људи којима власт неће бити циљ него само оруђе препорода. А почетак политичких промена у земљи треба да буде оставка председника Савезне Републике Југославије Слободана Милошевића.

Ја апелујем на патриотску савест, људску и грађанску одговорност Слободана Милошевића да својом оставком¹⁹ омогући почетак неопходних промена у Србији и Савезној држави.

До скорог виђења у Академији, или тамо где Ти предложиш,
Срдачно Те поздрављам.

*Твој
Добрица Ћосић*

¹⁹ На Годишњој скупштини САНУ, одржаној како је и планирано, 4. јуна 1999, о политичким приликама у Србији разговарало се у другом делу. Председавао је Дејан Медаковић, челник Академије.

Први говорник је био Никола Милошевић. После њега, Добрица Ћосић настојао је да докаже, на изненађење многих, да је национална и државна политика Слободана Милошевића доживела бродолом, и завршио излагање захтевом за неопозивом оставком. Ћосићев говор изазвао је вреву различитих гласова. Својим беседама подржали су га Предраг Палавестра, Дејан Деспић, Младен Србиновић, Љубиша Ракић, Драгослав Михајиловић и Матија Бећковић. Предлог за оставку Слободана Милошевића оспоравали су Иван Максимовић, Михаило Марковић и Коста Михаиловић.

Штампа, радио и телевизија потрудили су се да се од шире јавности сакрије Ћосићева иницијатива. „Политика“, „Борба“ и други дневни листови, као ни РТС, нису објавили ни слова из Ћосићеве беседе. „Борба“ од 25. јуна само констатује да је било и речи о „садашњем положају српског народа“. „Политика“, истог дана, доноси на културној рубрици опширан извештај са Годишње скупштине САНУ. Даје изводе из годишњег извештаја Дејана Медаковића, председника Академије, и из обраћања Бранислава Ивковића, министра за науку у Влади Србије. Новинар подсећа да је од 141 члана САНУ, Скупштини присуствовао 101 академик. Наводи се и списак учесника у расправи о другој, „врлој“ теми, укључујући и име Добрице Ћосића. Али, не доноси се ни реч о ономе што су академици казали, нити има икаквих алузија на захтев за оставком. „Политикин“ текст илустрован је фотографијом са Скупштине, на којој се (без новинарске идентификације) види, у првом реду, и Добрица Ћосић, који седи поред Бошка Петровића и Предрага Палавестре.

„Тај се догађај ипак не може сакрити, сазнаће Србија шта сам рекао“, записао је Ћосић у свој дневник 26. и 27. јуна. Истовремено, писац у дневнику региструје рефлексе неповољних збивања у другом делу државне заједнице. „Из Црне Горе стижу вести да је то расрбљено и разнегошевљено племе, заведено американизмом и хедонизмом прогреса, одувек нерадно замамљено новим, највише туристичко-шпекулантским могућностима за нерад и лак, пријатан живот, заиста кренуло у сепаратистичку политику“, бележи Ћосић.

У дневник преноси из новина податак да су 74 универзитетска професора потписала петицију за осамостаљење Црне Горе. „Словеначки синдром, који сам уочио док сам био на дужности председника СФРЈ, са Милошевићевом аутократијом, међународним санкцијама и америчко-европским антисрпством – бујао је и сада је главна политичка енергија Црне Горе“, стоји у Ћосићевом дневнику испод датума „26. јун 1999“. На истом месту, забележена је и ова суморна прогноза даљег развоја српско-црногорских односа: „Црна Гора ће постати засебна, вазална држава, државица шверцера, келнера, шофера, собарица и портира, службеника „терцијарне делатности“; Његош ће им сићи у колективну подсвест, чиниће им предмет науке о књижевности, српско осећање ће се угасити, јунаштво и чојство постаће само фолклор; српско црногорство ће бити „невјера“, „губа у торини“; Срби ће бити „потурице“ а „Горски вијенац“ ће доживети своје изврнуто, парадоксално остварење: Срби ће бити потурчењаци, Срби ће бити „невјера“ коју ће прогањати. Повешће се прави етнички рат против српства; црногорство ће пре краја 21. века бити националност јача од хришћанске религије. Или ће се Црна Гора поцепати на албанску, муслиманску и српско-црногорску територију, што је, такође, реално.“

9.

ДОБРИЦА ЋОСИЋ – ВЛАДИ СТРУГАРУ

1. април 2001.

Драги Владо,

Обрадовало ме је Твоје писмо, како ме увек радује свака Твоја написана или изговорена реч: јер то је реч истине и доброте. Свака Твоја сагласност са мојим мишљењима био ми је доказ да не грешим. А моја су искушења била пречеста и претешка за један скроман и частан живот. Нисам, драги Владо, спокојан ни када ме Ти увераваш да сам на путу Истине и Правде. Плашим се самоуверења и охолости које јесу наш људски најчешћи грех.

Уз радост коју ми је донело Твоје писмо, оно је изазвало и искрен страх од прејакe похвале. Не, драги пријатељу! Нисам ја тај кога Ти сматраш толико одговорним у овом српском рвању са судбином; наиме, ја нисам увек био на висини одговорности на коју ме је обавезивало поверење које су према мени имали моји савременици. У својим записима, ја сам изрекао доста својих грехова и неиспуњење моралне дужности. Записи које исписујем последњих година, ако заслуже пажњу читалаца и потомака, садрже моја увиђања о најтежим гресима према нашем народу, неизвршеним дужностима које ме озбиљно терете. Нескромно: оholо помишљам, морао сам другачије!

Увиђаш ли, Владо, колико су српски писци и научници, они који чине „интелектуалну елиту“, заблуде посејали и умножили у националној идеологији? Нећу Теби да их набрајам. Страх ме је сваке велике похвале, па и оне која долази и од најчаснијих и најумнијих савременика, међу којима сврставам и Тебе. Да заћутим и изговорим ти само – хвала!

Жели ти здравље и спокојство Твој

Добрица Ћосић

април 2001.

Сраман, поразан српски дан!²⁰

²⁰ За будуће објективне аналитичаре српске новије повести на почетку века који је Добрица Ћосић назвао *туђим*, опаска испод датума је, можда, значајнија и од самог писма; ова необична врста дистанцирања види се и из наслова Ћосићевих дневничких бележака, објављених 2011. године - „У туђем веку“ - као и из наслова другог тома, који је Ана Ћосић публиковала после Ћосићеве смрти, уз напомену да га је писац припремио за живота, и захтев да буде објављен после смрти, што је и учињено 2015. Сматрајући да је заокружио свој романисијерски вишетомник, Ћосић преосталу енергију и слободно време посвећује дневничком регистровању и коментарисању бурних догађаја у Србији XXI века, којом се у романима иначе није бавио. Ослоњен на читалачко искуство с најбољим домаћим и страним писцима мемоара и дневника (на његовом радном столу стално је, до смрти, била отворена књига „Антимемоара“ Андреа Малроа), Ћосић је одлучио да и сам буде ангажовани сведок епохе у чијем је стварању суделовао; испоставило се да је реч о једном од најискренијих и најпозданијих сведока.

Првоаприлско понижење јасније је из Ћосићевих дневника. Тога дана (2001), у четири сата и 35 минута изјутра, из резиденцијалног објекта у Ужичкој улици у Београду, који му је био стављен на располагање овереним документом с потписима Зорана Ђинђића, Војислава Коштунице и

10.

ВЛАДО СТРУГАР – ДОБРИЦИ ЋОСИЋУ

Београд, 21. децембар 2001.

Драги Добрица,

Милана Милутиновића, одведен је у Окружни затвор бивши председник Слободан Милошевић. Како стоји у књизи „Госпођа тужитељка“ Карле дел Понте (објављеној 2008), из Хага је Србији био постављен рок да ухапси Милошевића до 31. марта 2001. Према истом извору, Ћинђић је на састанку с Карлом дел Понте 3. марта казао за Милошевића: „Он ће сигурно бити ухапшен. Изручићу Милошевића Хагу па макар морао да га киднапујем“. Пред Окружним судом у Београду већ је био покренут кривични поступак против Милошевића, али не због ратних злочина већ због сумње на кривично дело за које се одговара пред домаћим судовима. Пре киднаповања, Чедомир Јовановић донео је Милошевићу документ с печатом Владе Србије (и напоменом „по овлашћењу председника Владе др Зорана Ћинђића“) у коме се ухапшеном гарантује да „неће бити изручен ниједној правосудној нити другој институцији изван земље“, као и право да има свакодневну посету породице.

У своју бележницу, руком, црним мастилом, Ћосић, не без осећања стида, записује како је Милошевић „поклонио победу недостојнима себе – светским разбојницима, домаћим хохштаплерима и страним плаћеницима“. Нешто ниже, истог 1. априла, Ћосић уноси у дневник и пасус који у многе објашњава природу власти која се самопрогласила за демократску и наговештава будуће невоље са западним силама:

„Запад тријумфује. Захтева да се (Милошевић) преда Хашком суду. Њима је неопходан алиби за непријатељску политику према српском народу. Наставиће да врше притиске и да уцењују. Њима није довољно што је Слободан Милошевић у београдском, српском затвору; они траже да буде у хашком, европском затвору. Да Немачка, Европа и Америка докажу да су водиле исправну, праведну политику према српском народу. И оне ће на нашој патњи и понижењу потврђивати да су демократија и цивилизација, а ми – варвари и ратни злочинци“.

На Видовдан исте године, пре него је Карла дел Понте то и очекивала, уз посредовање америчких, британских и других обавештајаца и снажну финансијску потпору са Запада (Вилијам Монтгомери, амерички амбасадор у Србији, признао је, у својим мемоарима „Кад овације утихну“ и у филму „Коначни обрачун“, да су САД и Европска унија у обарање и хапшење Милошевића уложиле „много више од сто милиона долара“), Милошевић је – преко тузланског аеродрома – изручен Хагу. За испоруку која је – како се може закључити по спору који се пред судом у Београду води против управника престоничког затвора – била незаконита, претходно су се на седници Владе Србије изјаснили сви министри осим Обрена Јоксимовића; одлуку су подржали и савезни министри из Србије Борис Тадић, Расим Љајић, Војислав Андрић и Зоран Живковић, а потписе су, са службеног пута у иностранство, послали тадашњи потпредседник Савезне Владе Миролуб Лабус и министри Горан Свилановић, Момчило Грубач и Саша Витошевић. Операцијом изручења руководили су Зоран Ћинђић и Небојша Павковић, начелник Генералштаба. Председник СРЈ Војислав Коштуница обавештен је о изручењу око 22 сата, а авион с Милошевићем полетео је с тузланског аеродрома ка Хагу у 21.49. Сутрадан, 29. јуна, у знак протеста, председник Савезне владе Зоран Жижкић поднео је неопозиву оставку. Судићи према изјави Милошевићевог адвоката, као и према наводима из штампе, САД су за изручење Милошевића обећале и исплатиле награду од пет милиона долара. Нема доказа да је тај новац икада стигао у буџет српске владе, иако има индиција (које наводи и Милошевићев поуздани биограф Слободан Антонић) да је паре подигао „наш човек“. Написавши у напомену испод црте да је 1. април 2001. „сраман, поразан српски дан“, Добрица Ћосић је, може бити, мислио и на пословичну алаовост која лажове и крадљивце води у издају и још већи злочин.

Како је ову напомену разумео Ћосићев исписник и пријатељ Владо Стругар, кога је Свевишњи такође наградио дуговечношћу, добрим памћењем и моралном осетљивошћу високог степена?

Данас, 29. децембра 2001, навршава се Твојих осамдесет година²¹.

²¹ Добрица Ћосић је, по свему судећи, дошао на свет 4. јануара 1922, али је његов деда Јефтимије уредио са сеоским протом да му се унук родио крајем децембра претходне године – како би раније отишао у војску, оженио се и почео да унапређује осредње сеоско имање. У разговорима које смо водили, Ћосић је потврдио аутентичност овог навода, али није инсистирао на измени основних биографских података, који су у међувремену из његових личних докумената ушли у читанке и лексикографска издања. У полушали, Ћосић је подсећао да се с Бранком Ћопићем, његовим пријатељем и сабратором по перу, догодило обрнуто: Ћопићев дјед Раде померио је Бранков датум рођења са 1914. на 1915. како би унук што касније отишао у окупаторску аустријску војску („А можда дотле и пропадне Аустрија, па Бранко неће служити ћесара“...).

Осамдесети рођендан Добрица Ћосић прославио је, у складу с датумом записаним у личној карти и другим документима, скромно, у пријатељском окружењу. У свој дневник, испод датума „1. јануар 2002“, записао је неколико пасуса који уверљиво говоре о политичкој клими у Србији оног времена и превирањима која „оца нације“ поново гурају у опозиционе воде:

„Коштуница се, вероватно на наговор Светлане Стипчевић, сетио да ми у десет сати увече пошаље честитку, онда ми се у пола једанаест јавио телефоном и усмено честитао напомињући да он „трпи многе ударе који су мени упућени“. Вероватно мисли да је напад на њега, из иностранства и из „Југославије“, напад на српски национализам чији сам ја „родоначелник“; јер су ме комунисти и непријатељи српског народа прогласили за „оца нације“. Ниједан лист и ниједна установа није сматрала важним тај догађај – осамдесет година Добрице Ћосића. „Политика“ је текст Љубе Тадића „Храст и растиње“ одштампала на неугледном месту са наднасловом „Једно виђење Добрице Ћосића“. Ћинђић, као идеолог европеизације, односно германизације Србије, речено ми је, намигнуо је свом агитпропу да се прећути мој јубилеј и искаже дистанца нод националисте Ћосића. Записујем овај Ћинђићев бојкот мог рођендана не због повређене сујете; записујем га као драстичан пример дриблерске, превратничке политике Зорана Ћинђића, његовог ситног, дневног, пролазног прагматизма. Та непринципијелна, вазална „реал-политика“ врло је опасна по будућност српског народа. Њена кулминација биће март, односно, 1. април, када истиче амерички ултиматум Србији да преда Хашком суду оптужене за ратни злочин и смени генерале Павковића и Лазаревића, зато што су безбасно пуцали на бомбардере НАТО-а. Тај догађај може бити одлучујући за ДОС, односно за однос између Коштунице и Ћинђића. Идућа година биће врло драматична: Србија ће морати да се одлучује између Коштунице и пљачкашке мафије, под Ћинђићевом заштитом, која је освојила власт и купује у бесцење друштвена предузећа. Можда је Мићуновић, као средишња политичка фигура, човек компромиса, решење за Србију, али под условом да не кокетује са „мондијалистима“ и „европејцима“, што он чини на црногорски начин. Можда је Слободан Гавриловић човек са аутентичним демократским капацитетом. Он ми је најоданији демократа.

Врло сам спокојан што се „нова власт“ дистанцира од мене и обезбеђује ми стари положај – опозицију. И мој Миле Перишић месецима више не улази у моју кућу. Жао ми је Милета, он је најпоштенији међу њима. Желим и морам да умрем као опозиција власти у мом времену... Завршавамо свој радни живот. Осим записа и текстова о пријатељима, родитељима и деди Јефтимију, немам ништа значајно да кажем. Ове зиме написаћу текстове о Лулету и Протићу. На лето ћу о онима који су ме створили“.

Миле Перишић је, у ствари, Миодраг Перишић, књижевник и јавни радник из редова Демократске странке. У савезној влади Милана Панића био је министар за информације. Касније је био амбасадор СРЈ у Канади, где је и умро 2003. у 54. години живота.

Луле је Антоније Исаковић, плодан романијер и приповедач, блиски Ћосићев пријатељ и кум на венчању с Божицом (1947). Умро је 13. јануара 2002. и сахрањен у Бабама на Космају. Текст о њему Ћосић је написао септембра наредне године и уврстио га у књигу „Пријатељи“ (2005). У њему се, поред осталог, о Исаковићу каже и ово: „Лета 1941. кренуо је да мења свет зла у свет правде; да земљу беде и безнађа претвара у земљу достојанства и наде. Кренуо је у Историју и стигао тамо где није ни наумио, ни слутио; као и читав његов нараштај, као и сав његов народ. Антонија Исаковића, борца за социјалне идеале, победила је Историја; али је писац Антоније Исаковић победио ту Историју, преводећи је у приповетке и романе. Био је храбар, разборит,

Срећан Ти рођендан, брате Добрица, велим радосно, гледајући Те као најзнаменитијег Србина у XX веку.

Јер, ниједном човеку нашег рода – међу првацима у духовности, народним предводницима, војсковођама – не припада, колико Теби, да си током пола столећа непрекидно у жаришту судбе Отаџбине, у стезајима њених нужности, у борачком прегарању, у врхунству свих одсудности за Српство.

Твојом личношћу и делом, Добрица, сједињују се највиша просвећеност, стварно дејство и писање о роду и свету.

Нико већма од Тебе, Добрица, у Српству одвајкада нема бројнији сабир појединих чињеница личног учешћа и упоредо написаних књига о сопственом народу у човечанству.

Срећан си човек, драги Добрица.

И кад би ме питао шта мислим: одакле светлосно ограшје Твоје среће, моћности у бораштву и уметности у стваралаштву, очас бих рекао – стекло се у Твојој породици.

Мајка је родила генијално обдареног сина. У дому родитеља момак усвојио навику пожртвоване марљивости, радиности без престанка. Искуство ратника поучило јунака да је бој, догађај, извештај тренутак, а запис у њему је вечит.

Супруга је нераздрживо следила борца и прегатоца, колико пута једино се она нашла да ствараоцу помогне, одбрамбену издржљивост удвостручи, греје веру уметника да је написана књига спасоносно сведочанство, спомен за вечито.

Кћи родитељима најлепша и најмилија срећа, те следбеник и најближи сарадник Очев у књижевном стваралаштву; то је, знамо, дивна судбина кад дете наслеђује врлине родитеља и продужава њихово делотворство.

Унуци, дакако, великани за Баку и Деку, заре лепотом, веселе узрастањем, чине срећним старање о њима.

И тренутак је, драги Добрица, да свима у Твојој породици и Теби кажем: имајте срећу у 2002. години – добро здравље, радости у породици, успехе у свакодневним пословима и витешка остварења у животу важним подухватима.

Поздрављам Те с особитим поштовањем и осећањем братске оданости.

Владо Стругар

упоран и самоуверен човек. Јак човек; увек јак. Доследан себи и свему, и у заблудама. Умро је уверен да је испунио судбину. У том уверењу није нас обмануо“.

Миодарг Б. Протић је био Ћосићев блиски пријатељ и саборац у општијим културним, не и политичким пословима. Протић је стекао углед као сликар, ликовни теоретичар и историчар уметности. Био је један од утемељивача и први управник Музеја савремене уметности у Београду. Поред низа поузданих књига из ликовне уметности, написао и тротомно мемоарско дело „Нојева барка“. Умро је 2014. године. У књизи „Пријатељи“ налази се његов опширнији портрет.

11.

ДОБРИЦА ЋОСИЋ – ВЛАДИ СТРУГАРУ

17. јануар 2002.

Драги Владо,

У нашем нараштају и времену било је и остало тешко, можда и немогуће, да међу савременицима, пријатељима и из разних разлога блиским људима, не дође до спорења, душевних решавања и идејних удаљавања; мени су многа ратна и животна другарства и пријатељства политиком и идеологијом оштећена и разорена, а Ти си, Владо, онај скоро једини мој савременик и друг с којим се никада и ни у чему нисам сукобио. Заслуга за такво духовно братство припада Твојој благородној природи, оној претераној душевности која Твоју личност ни наша младалачка идеологија, ни садашње болно црногорско растајање и разсрбљавање, није супротставила доброј људскости. Крупне и прекрупне похвале којима ме дарова за мојих, ето, осамдесет година живота, толико сам по мојим романима сабрао, а по вишеструкости живљења ја сам трајао и дуже, те похвале разумем као израз Твоје благородности да наградиш саговорнике оним најљудскијим што имаш и имамо: лепу, топлу, доброхотну реч.

Ако сам заиста и заслужио висину и тежину Твојих признања мом раду, заслуга је оних који су ме родили²², оних који су ме васпитали да служим људима и народу српском, оних који су ме разумевањем и знањем помагали; али, заслуга је и моје жене и ћерке које су учиниле све што су могле да ја испуњавам своје списатељске и патриотске дужности. Теби хвала на добрим речима које си у писму и њима упутио.

Твоју чељад и Тебе братски поздравља и грли

*Твој
Добрица Ћосић*

²² Добрица Ћосић био је тесно везан за завичај и земљаке „претоварене искуствима животне муке“, за родитеље и браћу. Успомене на детињство у Великој Дренови снажно су се уливале у његове романескне фикције. Осим Велике Дренове, у којој се родио и одрастао, за завичај је сматрао и Орловац, село своје мајке, а у ширем смислу и Жупу и Трстеник.

Ћосићева мајка Радмила, коју су звали Милка (под тим именом појављује се и у његовим романима, а понегде и као „мајка Писца Преровца“), рођена је 1900. а умрла 15. октобра 1984. У дневнику од 18. октобра Ћосић пише да су мајку сахранили како доликује, и како је желела. „О њеној смрти не могу да пишем“. Мајка Радмила читала је младом Добрици књиге и подстицала га да се бави писањем или, у сваком случају, неким послом лакшим од сељачког. Отац Живојин (1896-1963) желео је, пак, да син остане на сеоском имању, као школован пољопривредник. На његово инсистирање Добрица Ћосић је уписао пољопривредну школу у Александровцу, а наставио у Букову, код Неготина.

Као средњошколац, Добрица је, 1937, написао песму „Против Бога“, потакнут невољама виноградара којима је град уништио летину. Из страха од могућих последица, мајка је песму уништила током окупације. Несуђени виноградар касније се није бавио пословима у пољу и лозју, изузев у Хиландару, где је, у зрелом добу, у сарадњи с академиком Војиславом Ј. Ђурићем и другим пријатељима, засадио виноград, оплеменио га калемовима из Дренове и обрађивао трактором који је купио од својих хонорара.

Добричин млађи брат Радослав рођен је 1923, а страдао 1957. у неком обрачуна из освете, ноћу, пред својом кућом у Дренови. Роман „Деобе“ писац је посветио „последњем болу брата Радослава“. Још млађи брат, Богосав, рођен 1928, живи у породичној кући. За њега Добрица бележи да је „мек, добар и разуман човек“.

12.

ВЛАДО СТРУГАР – ДОБРИЦИ ЋОСИЋУ

Београд, 26. јул 2006.

Добрица, брате,

Твојим именом и мојим појмом најтачније исказујем своју усхићеност поводом Твог огледа²³ „Српско питање – питање истине“ (примерак ми је уручио Васо Калезић).

²³ Као романсијер који је створио монументално дело о судбини српског народа у двадесетом веку, Добрица Ћосић није избегавао да, сматрајући се ангажованим интелектуалцем, живо учествује у разговорима о политичким променама у српском друштву и разрешавању дилема које је пред његов народ постављао „велики механизам Историје“. Ћосић је – било да је на власти или у опозицији – тзв. Српско питање осветљавао према критеријумима који су виши од дневнополитичких, важнији од распрострањене идеолошке догме и, нарочито, одговорнији од страначких и страничарских. Он се залаже да – иако понижени и обманути идеологијама – уместо других, сами именујемо и прошлост и будућност; истовремено, Ћосић је оштар противник „анахроног српства“ које се на нашим тржницама неретко претвара у „потошачко српство“. Текст на који мисли Владо Стругар, и који му је доставио заједнички пријатељ Василије Калезић – плодни књижевни историчар и страсни полемичар пореклом из Црне Горе – спада у најбоље прилоге из тог корпуса. Реч је о Ћосићевој беседи на уводној сесији крушевачке Филозофско-књижевне школе, одржаној почетком јуна 2006. у овом граду.

У овом излагању, као и у многим ранијим, Ћосић на српско питање гледа најпре као на демократско питање, односно, као на питање слобода и права бивствовања српског етноса у целини свог духовног, културног и историјског идентитета. На трибини Филозофско-књижевне школе Ћосић је веома оштро говорио о „географском шовинизму“ европских канцеларија које су нас прогласиле „западним Балканом“ – „ваљда да не бисмо заборавили традиционалну инфериорност од постављања Источног питања“. Писац констатује да Србија је одувек у Европи и да не треба да прихвата увредљиве уцене трећеразредних европских дужносника који нас третирају као „немислећу балканску руљу, потпуно амнезирану“. По Ћосићевим увидима, у Европску унију се не ступа „преписивањем бриселских закона и папира“ већ „радикалним преображањем друштва, рационализацијом и модернизацијом целокупног живота“.

Као и током читаве књижевне и политичке каријере, Ћосић је и у овом излагању говорио о косовском питању и српско-албанској квадратури круга. Подсећајући на своје раније предлоге и упозорења – који, нажалост, нису падали у пожељну климу, ни донели очекиване ефекте – Ћосић упозорава да „Америка и велике силе Европске уније“ покушавају да косовски чвор разреше „на најлакши и најпогрешнији начин“. Они су, „без трунке историјског разума и правде, слепи за будућност“, стали на страну „балканског варварства: еволуцијом стварају Велику Албанију – државу будућег генератора неосманизације и исламизације Балкана“. Иако у основи „борбени песимист“, Ћосић поглед на косовско питање завршава речима наде да ће се убудуће у његовом разрешавању користити разумнија средства од ових која су у последњих стотину година употребљавана.

„Нашом скромном памећу ми не можемо да схватимо да је моћној Америци само корисно да НАТО-армадом отима Србима Пећку патријаршију, Дечане, Грачаницу, Девич, Богородицу Љевишку, Хочу – саграђене пре него што је Америка постала држава“, рекао је Ћосић, устајући још једном против „организованог лагања“ западних медија о стварним узроцима распада Југославије и полагају српског народа на овом простору. Признавши да је синтагму „организовано лагање“ позајмио од Хане Арент, Ћосић је појашњава да мисли на „институционално лагање које господари светским јавним мњењем у функцији „лажи-истине“ која постаје основа легалности доношења свих државних и политичких одлука великих сила, САД, Савета безбедности и Европске уније о Србима“.

Одлична одредба о Европи и нашој транзицији. Сваки Србин нашег доба да каже: хвала Ти, брате Добрица.

Веома си добро објаснио наше релације с европским залеђем и устао против укључења у европску заједницу под условима који су наметнути и неповољни по српски род. Видим да си се осетио обавезним да то кажеш – дужним пред нама самима и пред светом – ако желимо да се померимо са ступња народа другог реда кога непрестано, без икаквих разлога, оптужују да је зачетник свих несрећа и узрочник страдања наводно питомих племена у свом окружењу.

Ја сам Васу, као цитат, написао став из мојег писма Добрици (од 29. децембра 2001), дакле дослован, од речи: „Брате, Добрица, велим радосно“ ... о Твојим „написаним књигама о сопственом народу у човечанству“.

А сад, пет година доцније кажем:

„Вук, Владика Раде, Никола Пашић, Добрица, небесно су високо у Српству; сви други, савремени им српски великани у редовима су нижим од њиховог престола“.

Поздрављам Те с благословом и осећањем братске оданости.

Владо Стругар

Именовањем грешака које су почињене на нашој страни, поготово пропусти комунистичких органа од АВНОЈ-а до ДОС-а (посебно споменувши сагласност с Титовом одлуком да се забрани повратак шездесет хиљада Срба прогнаних од Шиптара током Другог светског рата), Ћосић није штедео ни нове власти, инсталиране после политичког преврата од 5. октобра 2000. Према Ћосићу, тада је, „уместо заиста демократске и правне државе“, настала „наказна, мултипликовано партократска, приватизована држава у којој је међу мањинским странкама ресорно раздељен државно-друштвени и економски организам, власт и права као награда за лојалност у једној апсолутно неприципијелној коалицији“.

Завршним пасусима Ћосић је подсетио да као народ „имамо природно богату земљу, са изузетно значајним геополитичким положајем, имамо најбољу њиву у Европи, имамо млад народ који је жељан радног, стваралачког и нормалног живота“. Набрајајући предуслове за почетак нашег општенародног препорода, Ћосић је сачинио овај редослед програмских претпоставки: најпре, „треба политичаре да променимо и законима политику учинимо поштеним и паметним делањем за опште добро“, потом, да на власт дођу „дружичији и одговорнији људи – људи знања и способности, а не чланови странака и професионални политичари, идеолошки остаци грађанског рата и титоизма“, затим, неопходан је „сабир целокупних умних, радних и моралних потенцијала српског народа, укључујући и оног у расејању“, и на крају, „неопходан нам је правни поредак са демократским и строгим законима, какви постоје у најнапреднијим државама Европе“.

На самопостављено питање шта ће бити са Србима које „жестоко боли Косово“, и са Србијом која се „одласком дукљанске Црне Горе“ згушњава за опстанак – Ћосић је одговорио: „Ако се приберемо, освестимо истинама, затрајемо културом, поново ћемо се успоставити као слободарски, моћан и историјски народ“.

Овим излагањем инспирисаним идеалима вишег реда, Добрица Ћосић је увећао не само своју дистанцу према актуелној власти у Србији – која се сматрала искључивим тумачем и баштиником тзв. демократске опције – него и према делу хуманистичке интелигенције у Србији. То се најбоље видело марта 2016, непуне две године после Ћосићеве смрти, кад је неочекивано лако, без аргументованог образложења, одбијен предлог да се Филозофско-књижевна школа у Крушевцу, чији је био један од утемељивача и редовни учесник, назове именом Добрице Ћосића. Упркос свему, Ћосићево обраћање из јуна 2006. са амвона ове школе остаје кључно за уобличавање његовог портрета грамшијевски ангажованог интелектуалца, као и за јасније сагледавање кључних димензија Ћосићеве примењене животне филозофије и стваралачке поетике.

13.

ВЛАДО СТРУГАР – ДОБРИЦИ ЋОСИЋУ

Београд, 22. новембар 2006.

Добрица, другару мој, брате,

Пре свега, да кажем оно што је очас најважније, пошто сам прочитао Твоју приповетку²⁴ „Златоусти Радоје“.

²⁴ Реч је о рукопису записа о Радоју Крстићу, сељаку и каменоресцу из села Попине, у поморавском крају, кога је народ прозвао „златоустим Радојем“. Ћосић је тај текст дао Стругару „на читање и оглед“ пре објављивања, с молбом да стави евентуалне примедбе и каже свој суд. Осим пријатељских, за комуникацију ове врсте постојали су и други разлози, пре свега заједничка оданост здравијем делу нашег сељаштва, потом вера у животворну снагу која долази из народа, а можда и извесна сродност идејне природе. Према Ћосићевим сећањима, Радоје Крстић био је сељак јединствене политичке културе и најбољи говорник „моравског народа“ у деценијама пред Други светски рат. До 1941. био је потпредседник Земљорадничке странке Драгољуба Јовановића, а од августа 1941. члан КПЈ и заменик команданта Расинског партизанског одреда. У позну јесен 1942, кад је, бележи Ћосић, отпочело четничко клање присталица и симпатизера народно-слободилачког покрета, и Радоје Крстић осуђен је на смрт клањем. Пресуда је ускоро извршена. За Дан Републике 1964, Добрица Ћосић говорио је на отварању основне школе у Попини посвећене Радоју Крстићу. Почетне реченице те беседе гласиле су:

„На чело ове школе утиснули смо знамен трпње и патње човекове; на лице ове лепе школе ставили смо стари симбол хлеба, жита и постојанства – воденички камен. На њему смо написали: Радоје Крстић. Да се памти док је школе, док је камена, да је Србин, четник, заклао 1942. најпаметнијег сељака и каменоресца, најбољег говорника моравског човечанства...“

Пишући, средином јуна 2006. завршне пасусе приче о „златоустом Радоју“, Ћосић самокритички примећује да је вера у југословенски социјализам била илузија, и да се оно што је он (Ћосић) обећао народу и деци свог завичаја – није остварило. И продужава: „Ја се те илузије не стидим и не кајем се што сам наставио да ширим идеје ‚златоустог Радоја Крстића‘ у народу моравском и планинском, јер људи који су се камама борили и заклали Радоја Крстића, борили су се за несрећне и опаке циљеве. И њих је, као Радојев одред, поразила Историја“.

Нема више ни воденица на Морави, пошто „остатак сељачког народа једе индустријски хлеб“. Такав „прогрес“ ни Радоје ни његов следбеник Ћосић нису предвидели „у својим сновима и вери у будућност“.

У наставку Ћосић, не без горчине, подсећа да је српски Парламент изгласао закон којим су четници „признати као антифашистички борци и стекли право на борачке пензије: ‚ратне заслуге‘ изравнале су им са партизанским, Радојевим друговима“. Иронишући на рачун нове, ДОС-осовске власти која се самопрогласила за демократску, иако непрестано продубљује политичке пукотине у народу, Ћосић примећује како је „започела транзиција у пљачкашки капитализам“. „Историја наставља да се спрда са свим људским идеалима“ – тако гласи завршна реченица овог пасуса о времену у коме је најумнији сељак моравског краја, најбољи говорник и најупорнији борац за правду не само заклан већ и – заборављен.

Подржан од Стругара и других пријатеља, Ћосић је запис о „златоустом Радоју“ уврстио у књигу „Пријатељи мога века“, објављену 2011. године. Тиме је знатно допуњена претходна Ћосићева књига са сличним записима, објављена 2005. под насловом „Пријатељи“. Повест о једном вредном и даровитом сељаку тако је трајно нашла место у венцу Ћосићевих портрета за историју важних и њему драгих људи из уметности, науке и јавног живота – од Миће Поповића и Антонија Исаковића, преко Меше Селимовића, Михаила Марковића и Љубомира Тадића, до Моме Капора, Јована Рашковића, Пјера Мари-Галоа и монаха Митрофана из Хиландара.

Иако је Добрица Ћосић изворни приповедач српског села, а приповетка један од најважнијих родова српске књижевности, запис о Радоју Крстићу само условно спада у тај жанр. У њему се мешају елементи лирског есеја, аналитичког коментара и биографске повести. Има у том запису

Велим: напиши неколико приповедака, сличних овој, о личностима и збивањима у завичају, па ћемо имати дело као што је Твоја књига „Пријатељи“, дакле, изворну повест о нашем соју, роду, судбини.

Јер, „Златоусти Радоје“ јесте доживљена и шире виђена стварност, савршено описом приказана. Не замери ми, молим Те, Добрица, због мојих забелешака на белини поред Твога штива; то је по навици, давној, да увек, с оловком у руци, читам написе намењене објављивању.

Ипак да напоменем следеће:

Војловица је назив манастира код Панчева;

На страни 12, 7. ред одозго, изоставио бих реч **Добрица**, због оне речи претходне;

На страни 15, трећи став одозго, датум је **14. јул 2006**, а на страни 16 пише **14. јун 2006**; исто и на крају списка.

ширег приказа не само једне личности већ и једне средине и једног времена, укључујући и пресек повесних последица насталих пола века касније. Судаћи по прецизном бележењу имена, топонима, датума и догађаја у следу који је неупитно истинит (на шта неисторијски, фикционални наратив не претендује), рекло би се да се ни Ћосић није превише обавезивао ограничењима жанра, нити је желео да пише приповетку по законима врсте којој би овај текст, по Стругаровом првом, читалачком реаговању, интенционално могао припадати.

Плодни романијер Ћосић је, додуше, почео као писац прича. Његов први текст такве жанровске припадности носи наслов „Из царства каме“ и објављен је у четвртном броју омладинског листа „Млади борац“ априла 1944. Као што се из наслова може закључити, прича је посвећена терору четника над цивилним становништвом и симпатизерима партизанског покрета на југу Србије. Лист је био штампан на шапирографу, а Ћосић се потписао псеудонимом „Геџа“, како су га и касније ословљавали његови ратни другови и блиски пријатељи. Фебруара наредне године (у броју 18), исто гласило објавило је Ћосићеву причу под насловом „Писмо“. Била је потписана пуним именом и презименом. У броју 51 од 10. октобра 1945. објављена је трећа Ћосићева прича из тог периода (по свему судаћи, последња икада написана). Њен наслов је „Водник Ранко“. Награђена је првом наградом на конкурс „Младог борца“. У осврту на конкурс, члан жирија Чедомир Миндеровић рекао је да се Ћосићева прича истиче „изражајном снагом“. Успут је дао и ову сугестију: „Ћосић, да би се даље развио, мора да усаврши композицију и да психолошки продуби личности које носе драматичне догађаје његових приповедака, али не на начин како то чини у награђеној причи“.

После тога млади писац се сасвим окренуо роману као дужој прозној нарацији, жанру који му омогућује да изрази еписки поглед на целину живота и света и судбину појединца у њему. Према класификацијама новије теорије књижевности, Ћосићеви романи су – по теми – историјски, а по значењу, смислу и доминантном дискурсу – филозофски и поетски. Истраживач Милан Радуловић, до чијих је оцена Ћосић много држао, сматра да је овај наш писац – уз Андрића, Селимовића и Пекића – „најбољи писац историјско-филозофских романа у српској књижевности“. Постоји и став према којем је Ћосић – уз Црњанског, Лалића и Павића – креатор српског модерног поетско-културолошког романа.

О Ћосићевој преокупацији романескном формом, и извесном жалу за првотном енергијом и за временом у коме је покушавао да пише приче, сведочи и исказ који ми је, док смо заједно радили у Радио Београду, више пута поновио блиски Ћосићев пријатељ. У најкраћем, дијалог двојице писаца, испричан и на свечаности поводом Нинове награде Данилу Николићу за роман „Фајронт у Гретегу“, јануара 1999. у београдском Аероклубу, изгледао је овако:

Ћосић: „Дачо, мени је сан да напишем кратку причу, као ти...“

Николић: „А мени, Добрице, да напишем томове, као ти...“

Ћосићев романијерски венац, који за њега није само најпогоднија прозна форма, већ и животно опредељење, такорећи поглед на свет (повремено и жанр у коме се може извести хуманистичка критика и „суђење Историји“), садржи 9 романа и 16 томова.

Одлагао сам одговор због неколико одлазака, у међувремену, у Црну Гору; иначе приповетку сам прочитао сутрадан после нашег сусрета, задивљен лепшим, чистим лицем српског села.

Поздрављам Те, с осећањем братске оданости.

Владо Стругар

14.

ВЛАДО СТРУГАР – ДОБРИЦИ ЋОСИЋУ

Београд, 10. октобар 2007.

Драги Добрица,

Радо Ти достављам зборник својих огледа „Југославија у књигама историографским“.

То је нека врста биланса²⁵ мог научног и јавног бављења југословенским темама. Из ове књиге ће се, надам се, јасније видети и мој стваралачки профил, односно, напор да теме осветлим из више углова и кроз више жанровских израза.

²⁵ Ово је последње Стругарово писмо упућено на Ћосићеву кућну адресу на Топчидерском брду (Бранка Ћоновића б). Можда ће једног дана ово одредиште ући у књижевну топографију Београда као особена знаменитост. Још у јулу, Добрица Ћосић продао је кућу неком београдском бизнисмену; селидба је договорена за јесен.

Ћосић је тешко поднео померање са Топчидера. Судећи према дневничким записима, доживео га је као „друго умирање“ супруге Божице, упокојене 9. марта 2005. Уместо гугутки, види и чује само вране:

„Не могу да радим. Не могу ни да читам. Седим на тераси и гледам у грање дивљег кестења и јавора. Продали смо и дрвеће и лишће које њишка ветар и наноси ми сету... Испражњено памћење моје куће. Крш. Селидба куће, селидба и душе. И у мени крш“.

У издању „Просвете“ изашла је друга књига „Времена власти“. Продаја иде добро, али су прикази књиге редом негативни. Ћосић покушава да се смири убеђењем да, бар у његовом случају, негативне критике значе да је написао добру књигу. Парафразира Ајнштајна: „да нисам у праву, не бих имао оволико противника и непријатеља“.

Дан пре него је примио Стругарово писмо, записује испод датума „9. октобар 2007“, овакво поређење стања у својој кући с оним у земљи:

„У Србији неред као у мојој кући. Косово јесте српска гробница. Америка и Европа чврсто стоје уз Албанце. А Коштуница и Тадић све упорније и све апсурдније бране „суверенитет и интегритет“ Србије. Стране канцеларије употребљавају Чанка и Чеду Јовановића да гоне српски „клерофашизам“... Србија је пред новим деобама. Муцахедин Зукорлић у Новопазарском санџаку води рат за верско јединство са Бошњацима и политичко осамостаљење Санџака. Муслимани се поцепали на просрпску и пробосњачку групацију; ова друга је знатно надмоћнија. Амерички амбасадор данас у Новом Пазару даје подршку Зукорлићу. Америка, заједно с Британијом и Немачком, наставља да разара Србију, поред осталог и зато што је, из својих рационалних разлога, за сада само реторички, брани Путин и Русија... Разгорео се војвођански и санџачки сепаратизам. Они објективно помажу отцепљење Косова и Метохије. „Српски фашизам“ Војислава Коштунице и „большевизам“ Слободана Милошевића – политички су алиби Америке и њених сателита да коначно разоре Србију и сведу је на Београдски пашалук“.

На Стругарово писмо и књигу с посветом Ћосић је одговорио истог дана телефоном, извињавајући се што, у стању које га последњих дана опхрва, није у прилици да одговори писмом. Поновио је раније изнете комплименте Стругаровој научној акрибији, ширини захвата, поузданости, прегледним историјским мапама. Дирнула га је, посебно, посвета преминулој супрузи, штампана

Ти знаш, драги Добрица, да се ја дуго бавим овом темом и да сматрам, као и Ти, да је Југославија револуцијом и, дакако, контрареволуцијом, окушала своју опстојност, човечну и човечанску. Револуција се збивала као суштина ослободилачког рата против окупације, а наступање јој спречавала својим склопом и одмаздом контрареволуција, обликована као зависна владавина фашистичког колаборационизма, онда и сада. Оба та особена вида, и револуција и контрареволуција, условљена су, споља, општим карактером (и током) Другог светског рата, а изнутра – створом Југославије, саставом националним, класним, политичким, многопартијским, идеолошким, верским, културним, једном речју – свиме у поседу и особинама народа.

У целини, сматрам да се Југославија потврдила револуцијом као образац богатији смислом савремене светске и пресудне напредности од икојег другог (на њеним просторима у међувремену опробаног) обличја у европском пределу где она заседа.

на почетку Стругарове књиге: „Загорки, с немиром и тугом, с болом и дугом, усамљен и неоправдан, величанству Твоме одан“. Загорка је по образовању била дипломирани биолог, па професор у гимназији. У срећном браку с Владом, родила је кћери Данку и Стојанку.

Обимно дело „Југославија у књигама историографским“ објавила је Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица, 2007. На скоро осам стотина страна презентовани су најважнији Стругарови научни, филозофски и беседнички приступи разуђеним југословенским темама. Књигу је приредио Велизар Бошковић, књижевни историчар и професор. У уводном тексту, из Бошковићевог пера, наводи се да се на изазове времена Стругар примерно одазивао у двоструком виду, као „родољуб заклет на верност држави Југославији“, и као „научник дужан да истинољубиво казује и пише о личностима, догађајима и последицама“. Детаљно су обрађене друштвене и историјске околности у којима је, на крају Првог светског рата, створена југословенска држава, потом њен слом и обнова у раздобљу Другог светског рата, и коначно страдање кроз исходе светског хладног рата. Приређивач вели да је књига достојна Стругарове позиције међу научницима, нашим и страним, као и његовог угледа у широј јавности. Износе се и аргументи у прилог необичном језику и стилу Стругарових писаних и усмених саопштења, попут оног из пера Драга Ђупића, дугогодишњег директора Института САНУ за српски језик: „За посебну је анализу језик Стругарове књиге и његов необичан стил. То је мјешавина нарације о историјским догађајима и чињеницама, са комбиновањем дијакроније и синхроније – и праве белетристичке литературе. Необични обррти, неуобичајен ред ријечи, синтагми и реченица, па и пасуса, особита, понекад и сасвим нова па зато и оригинална значења познатим лексемама, мноштво ријечи с осјетним слојем временске патине, дијалекатска ријеч у служби научно-књижевног стила, али и строга граматичност цјелокупног текста – основне су карактеристике језика овог аутора“.

Владо Стругар сачинио је у овој књизи и прецизне, добро заокружене портрете историчара и јавних радника свог времена – од Јована Марјановића, Михаила Лалића и Љубомира Тадића, преко Бранка Петрановића, Веселина Ђуретића и Јелене Гускове, до Чедомира Попова, Драгутина Вукотића и Радивоја Паповића.

О ширини његових опсервација на свој начин говори и фрагмент изречен на промоцији књиге Неђа Даниловића „Снага морала“, представљене 1. јуна 2003. у дворани (тадашњег) Централног дома Војске Југославије:

„Нека наша Отаџбина, колико игде може, отклања северноатлантске рушевине; али једну, средишњу, на благу престоничком и према прозивци државну, остави непоправљеном, само најпростијом оградом уоквиреном; дакле, две зграде, наспрамне, Генералштаба војске и Министарства одбране. Нагрђене погоцима бомбардерске авијације, Београду важиће заувек да су велелепне грађевине, иако постадоше нападачев споменик, баш утвара што из сумора непрестано одвија поруку: грдна шупљина којом зјапи са искомаданих врата и прозора, од пробијених спратова, нека трајном остане, као грехота, као опомена свакако, као последњи обронак разорства набијен законима убојне силе на земљишту Европе“.

А морам рећи: колебао сам се да Ти књигу доставим бојећи се наметљивости која није излишна, претпостављам, у обраћањима мноштва лица Теби.

Оклевање је пресечено оног тренутка кад сам Те видео (у редакцији београдске телевизије) и слушао Твоје одговоре, јединствену беседу о Твојем роману „Време власти“.

Потврдила се и овом приликом моја поодавна увереност: у двадесетом веку, српски народ има тројицу великана, историјски издигнутих над свим својим историјским личностима; дакле, то су:

Никола Пашић, државник;

Александар Карађорђевић, владар;

Добрица Ћосић, писац;

Пашић, властодржац;

Александар, заповедник;

Добрица, мислилац.

Пашић, најмоћнији министар;

Александар, најхрабрији генерал;

Добрица, највећи уметник.

Па како радосно, тако и с поносом ово кажем.

И поздрављам Те с осећањем братске оданости.

Владо Стругар

15.

ВЛАДО СТРУГАР – ДОБРИЦИ ЋОСИЋУ

Београд, 17. новембар 2008.

Добрица,

Читао сам, свакодневно, Твој оглед о рукопису Николе Кољевића „Стварање Републике Српске“, па издвојио и склопио, редом, све странице да бих се Твојим знањем и схватањем припомогао, будем ли сређивао један избор својих краћих написа о Српству у југословенској држави.²⁶

²⁶ Ово је прво писмо Влада Стругара упућено Добрици Ћосићу на његову нову адресу. Из куће на Топчидерском брду писац се, заједно са ћерком Аном, преселио у нов, тек завршен стан у улици Драгослава Поповића, близу Палилулске пијаце. Стан је на четвртом спрату, простран и светао, али се Ћосић у њему није осећао најбоље. Судаћи према дневничким записима, промену боравишта доживео је као неко пресељење „у туђину, у неко иностранство у коме још нису сређене Божичине ствари“. Његова нова соба личи му на „позоришну представу неоригиналног текста“.

Болешљив је, притиснут депресивним мислима, не може да пише темпом којим је то раније радио. Нерадо излази на улицу. Чита књигу Ерика Хобсбаума „Глобализација, демократија и тероризам“ и, како признаје, стално размишља о српској судбини. Слаже се са Хобсбаумовом оценом да је двадесети век најкраће столеће у историји човечанства; подсећа да је, две деценије раније, и сам уочио (и јавно казао) да је двадесети век најкраћи век после Христа, јер је почео 1914, с Првим светским ратом, а окончан сломом Совјетског Савеза, разбијањем Југославије и настајањем хегемоније САД у свету, деведесетих година прошлог столећа.

И Ћосић и Хобсбаум сагласни су у оцени да је двадесети век - доба несравњиве људске катастрофе, период суштинског материјалног побољшања али и „пропасти без преседана“ наше способности да преобразимо лице своје планете. „Човечанство ради за своју смрт“, записује Ћосић у свој дневник испод датума „30. октобар 2008“. Десет дана касније, 9. новембра, Ћосић констатује да се „из Америке заошпијала светом Велика финансијска криза, која злокобно подсећа на Велику кризу 1930. године“.

То је амбијент у коме Владо Стругар пише Ћосићу наведено писмо, на које није стигао писани одговор (или је, можда, негде затурен, не без изгледа да се појави у неком тренутку).

О положају српског народа у Бих, о узроцима и последицама Босанског рата (који је и код правописа српског језика изборио право да се пише великим словом), Ћосић је веома често јавно говорио и писао. У Влади Стругару, добром познаваоцу историјских чињеница из повести двадесетог века, па и из прошлости народа Босне и Херцеговине, Ћосић је имао присног и поузданог саговорника. У тим разговорима, у клубу и кабинетима Академије, најчешће су им се били придруживали Милорад Екмечић, Василије Крстић...

Осим начелних, Ћосић је имао и друге разлоге да се подробније бави расплитањем босанско-херцеговачког чвора. Његова породица пореклом је из Херцеговине, у коју је, нарочито у позним годинама, радо одлазио. И у Херцеговини и у Босни Ћосић је имао много следбеника међу писцима, научницима и јавним радницима. Неки из круга „великих Босанаца“ били су његови блиски пријатељи, најпре Андрић, а потом Меша Селимовић, Скендер Куленовић, Бранко Ћопић и Милорад Екмечић. Историчара Екмечића сматрао је за најсвестранијег познаваоца двадесетог века, не само у српској већ и у европској науци. Дивио се његовој радиности, поузданости и моралу. „Историју је схватао као науку и супротстављао се сваком идеолошком тумачењу“. Кад су Муслимани у Сарајеву, на почетку грађанског рата у БиХ, ухапсили и претукли Милорада Екмечића, Ћосић се заложно за његово ослобађање, и пребацивање у Београд, где је добио посао на Филозофском факултету.

Од јавних личности и стваралаца пореклом и БиХ, или рођеним у том крају, Ћосић се дружио с Љубомиром Тадићем, Љубишом Ракићем, Алексом Бухом, Момом Капором, Рајком Петровим Ногом, Миодрагом Перишићем, Емиром Кустурицом, Гојком Ћогом и другима.

Док је био председник Савезне Републике Југославије, Ћосић је учествовао на више међународних конференција чији је циљ био окончање Босанског рата (поред осталог, на конференцији у Лондону, 26. марта 1993). У својим јавним испућањима Ћосић је отворено говорио о уступцима које, зарад мира, треба да направе све три зарађене стране. Од Хрвата, Ћосић је, посебно, тражио да повуку своје регуларне јединице из Бих и напусте војну коалицију с Муслиманима. Од вођства Срба у БиХ Ћосић је у више наврата захтевао да учине Муслиманима одговарајуће територијалне уступке и тиме створе здраву основу за будуће унапређење на темељу споразума три конститутивна народа. Пред Муслимане, који су имали снажну подршку западно-европских земаља, САД и Турске, и онда кад њихови захтеви нису били оправдани, Ћосић је ставио три захтева: да напусте тежњу за политичком хегемонијом у БиХ, да престану с непрекидним опструкцијама у преговорима за постизање политичког споразума са Србима и Хрватима, и да се одрекну тежњи за конфесионалном и војном интернационализацијом грађанског рата у Босни и Херцеговини.

Нешто пре него је добио Стругарово писмо, Ћосић је посетио Бањалуку, где је промовисана друга књига „Времена власти“, у којој се обрачунавао с „великим обмањивачем Брозом и његовом харизмом“. У Банским дворима примљен је и поздрављен овацијама – не само као писац већ и као државник који се борио за национална и људска права прекодринских Срба, за стварање Републике Српске, за коју је говорио да је велика, иако прескупа победа српског народа неповољним околностима упркос. Те околности неразумно су стварали и поједини српски политичари, омогућивши повратак Турске на Балкан. Годину дана после Стругаровог писма, тачније, 20. октобра 2009, Ћосић уноси у свој дневник невеселу констатацију о „капитулацији Срба пред османском агресијом“, оптужујући Бориса Тадића, тадашњег председника Србије, да је тзв. Истанбулском декларацијом „оверио повратак Турака на Балкан“. Српски јавни делатници, као ни српска штампа - региструје Ћосић – нису се, „због самоцензуре“, дотакли ове „историјске регресије“. Огласио се једино Дарко Танасковић, узалуд опомињући на обнову неоосманизма и претње балканским народима.

Своје страхове Ћосић илуструје фрагментима из предавања које је Ахмет Давутоглу, турски министар иностраних послова, одржао 16. октобра 2009. у Сарајеву. Давутоглу види у Босни и Херцеговини само један народ, који назива Босанцима:

„Турска с Босанцима дели исту судбину. Шта год да се деси на Балкану, на Кавказу и Средњем истоку, то је наше... То је наша историјска дубина... Желим да покажем солидарност с Босанцима. Сарајево је минијатура османског наслеђа. Ако не разумете Сарајево, не можете разумети отоманску историју. Сарајево је прототип отоманске цивилизације. Сарајево је прототип успона Балкана... Наша историја је заједничка. Наша судбина је заједничка. Наша будућност је заједничка... За Турску је сигурност Сарајева једнако важна као сигурност и просперитет Истанбула“.

Коментаришући ове речи, Ћосић је записао:

„Од постанка Југославије, од 1918. године, на њеном тлу ниједан страни дипломата и државник није одржао такав освајачки говор у земљи где је гост. Српски државници прећутали су овај историјски реваншизам и турске ревандикације. Они су били домаћини који моле за посредовање између сукобљених Љајића и Угљанина“.

Незадовољан односом српске штампе према горућим друштвеним темама, и феноменом анестезирањем јавности у коме новинари и те како учествују, и сам у младости журналиста, Добрица Ћосић често је говорио, на сав глас, да би га боље чули, и немилосрдно отворено. Исте јесени 2008, два месеца пре Стругаровог писма, Ћосић је записао у свој дневник да се слобода, па и слобода штампе, данас највећма злоупотребљава, и да новинари не умеју да постављају мудра питања. А „мудрост се доказује постављањем питања“, бележи Ћосић, и наставља:

„Слобода штампе упоребљена је да се од јавног мњења створи сметлиште баналности и безначајности. Новинари су сталеж који је у српском друштву најбрже остварио нихилистички циљ: укинули су разлике између доброг и злог, паметног и глупака, даровитог и недаровитог, поштењог и поквареног, вредног и безвредног, лепог и ружног. Српски новинари, а ваљда су имали узор у светском новинарству, успели су да остваре јавно мњење у коме смо сви безвредни и сви безначајни, осим интелектуалаца `мондијалиста` и `Европљана`, естрадних уметника и уметница, певача и певачица. А то је постулат и масовне, потрошачке културе: пластика има функцију храстовине, ораховине и ебановине; српски `слободни` и `независни` новинари само кукају за слободу, а не пада им на памет Камијева опомена да `слобода не претпоставља само привилегије, него пре свега претпоставља обавезе`. За српску штампу подједнако су значајни патријарх Павле и нека естрадна звезда, Војислав Коштуница и нека певачица; фудбалери су значајнији и занимљивији њиховим читаоцима од научника и стваралаца. Да не кварим хартију адекватнијим примерима“.

Ћосић је посебно био бесан због таблоидизације дела штампе и процеса у коме, како му се чинило, и озбиљнији листови нагињу таблоидима, убацујући по коју страну с баналним сторијама, уместо да је процес обрнут, да озбиљна штампа подиже читалачке, гледалачке и новинарске стандарде. Често је цитирао афоризам талентованог сатиричара Александра Чотрића који каже да се код нас појединац хипнотише гледањем у очи, а народ – гледањем у екран. Веома га је жалостио пад критеријума у Нину, у чијем је објављању (1951) суделовао, а касније два пута примио награду за роман године (прву, за „Корене“, 1954, и другу за „Деобе“, 1961). Признао је, ипак, да је Ниновој новинарки Зори Латиновић дао један подужи, сасвим добар интервју о анти-титоистичкој опозицији у Србији (касније објављен и у књизи „Српско питање у XX веку“, 2009). Вајкао се за временима у коме је, можда, било мање слободе штампе, али знатно више одговорности посленика јавне речи. Из старије новинарске генерације, с разлогом је ценио Славољуба Ђукића, с којим је дуго рауговарао за књиге и новине („њего најдуже познајем: он је ратни друг моје супруге Божице, били су у истом партизанском строју“), потом Радована Поповића и Милоша Јевтића. Од нешто млађих, а сада покојних, радо је читао текстове Богдана Тирнанића и Александра Тијанића. Код овог другог посебно је ценио непосустали полемички ерос, а замерао му је политичко конвертитство.

Обе оцене изнео ми је док су били живи и у пуној журналистичкој форми. С Владом Стругаром и мноме слагао се у ставу да таблоидизација (коју смо некад у разговору називали и таблоидиотизацијом) не наступа само из комерцијалних разлога, већ се она од политичких фактора толерише, чак и подупире, из мотива који нису трговачки већ много опаснији. Временом је, не без жаљења, пристао на оцену да је таблоидизација ипак део јединственог, опасног пројекта. У на-

шим разговорима није остало незапажено да су таблоиди у Србији нагло процветали после 2000. године, а веома брзо стигла је и поама на телевизији звана „ријалити-програми“. Ћосић и Стругар примећивали су да су, грубим акцијама тзв. кризних штабова, са челних позиција у штампи, па и из самих редакција, најурени многи добри новинари, што је нашу „седму силу“ обогатило за дуже време. „Додуше, неке је и требало отерати, але не тако грубо, без икакве процедуре“, напомињао би Ћосић, приметивши да су и из привреде, па и неких културних установа, после октобарског преврата склоњени многи успешни директори и менаџери. „Бавимо се рехабилитацијом Драже Михаиловића и Милана Недића, а ове жртве недемократског терора нико не рехабилитује; нисам сигуран ни да су жртве честито и пописане“, рекао ми је, у јесен 2008, Добрица Ћосић за време једног ручка у ресторану „Калемегданска тераса“, пред више озбиљних сведока. Ћосићев оглед који се толико допао Влади Стругару, у ствари је текст преговора за књигу Николе Кољевића „Стварање Републике Српске“. Писац је имао навику да неке своје амбиције прилоге поднесе пријатељима и зналцима на прво читање и консултацију; Стругар је био у том уском кругу.

У Николи Кољевићу, некадашњем угледном професору Сарајевског универзитета, и светски афирмисаном шекспирологу, Добрица Ћосић гледао је поузданог сведока и хроничара стварања прве српске државе преко Дрине. У политичку борбу за национална и грађанска права српског народа у БиХ Кољевић је ступио у лето 1990, придружујући се побуњеним српским интелектуалцима на традицији родољубља коју су утемељили Васа Пелагић, Петар Кочић, Алекса Шантић, браћа Ћоровић, Веселин Маслеша и други. Књига „Стварање Републике Српске“ последње је дело из пера Николе Кољевића, настало, у ствари, као мемоарско-дневнички запис из двеју преломних година (1993-1995). Кољевић је учествовао у дејтонским преговорима о заустављању Босанског рата, а његов потпис стоји и на званичном документу о мировном споразуму, овереном у Паризу, у Јелисејској палати, 14. децембра 1995. Кољевић је извршио самоубиство крајем јануара 1997, а рукопис обимне књиге у два тома, средила је његова супруга Милица.

Размишљања Добрице Ћосића над рукописом књиге Николе Кољевића записана су јула 2008, а књига је објављена крајем те године у заједничком издању „Службеног гласника“ Републике Србије и истоимене установе из Републике Српске. Ћосићев предговор има око четрдесет страница и у њему аутор портретише лик Николе Кољевића као одговорног државника и бриљантног тумача веома крупних историјских догађаја. „Историја ће, верујем, људски, умни, патриотски подвиг Николе Кољевића да постави у духовне и моралне темеље Републике Српске“, закључује Добрица Ћосић.

И сам учесник у преговорима о окончању Босанског рата, Добрица Ћосић у овом огледу – ослањајући се на своје, али и на дневничке белешке Николе Кољевића – подсећа на историјске околности које су, нажалост, онемогућиле да се у Босни и Херцеговини, кроз деценије и векове, оствари етничка и религијска толеранција и хомогенизација. Ћосић пише да је Босна најнесрећнија балканска земља. Три измешана етноса, изникла из три вере, стварала су три нације које су се у свим ратним окршајима, „наметнутим споља и за туђе интересе, или унутрашњим конфликтима“, узајамно крваво обрачунавале и истребљивале. У релативној хармонији живело се само под окупацијом или диктатурама, али су се историјске и националне разлике и тада продубљивале. У оба светска рата, делимично под притиском страних завојевача, муслиманско и хрватско становништво било је окренуто против Срба, који су и после ослобођења остали у инфериорном положају, подсећа Ћосић. Босански рат је само наставак омраза и антагонизама из прошлости, ближе и даље, јер је у колективној и индивидуалној психи све три нације тињала „ватра историјске освете и чекала свој ветар“.

Не амнестирајући крајности, грешке и злочине ни на једној страни (укључујући и српску, наравно), Добрица Ћосић, документарно и хронолошки, показује да су рат у БиХ први покренули Муслимани и Хрвати, и да је тај сукоб „спонатни израз резидуалне енергије самог босанско-херцеговачког тла, његове даље и ближе прошлости“. Ћосић у наставку додаје да су иницијатори рата, Хрвати и Муслимани, искористили иманентну верску и националну нестрпљивост и искључивост, односно, биолошку, егзистенцијалну несигурност засновану на колективном памћењу прошлости. Испомажући се Јунгом, Ћосић указује да су у колективном свесном и несвесном тињале страсти за осветом потомака жртава и одбрамбених нагона потомака убица. Сви су се у Босни и Херцеговини, по овом тумачењу, осећали угроженим од „оног другог“ и кад мрко не

Говориш високоумно, тачно, праведно, родољубиво, нашем народу умилно, нашим властодршцима – саветно. Хвала Ти, Добрица.

Пишеш као историчар, иако пријатеље и читаоце стално подсећаш да си само књижевник. Драго ми је да си тако обзиран према чињеницама, као и према редоследу збивања; шта је било, и шта чему претходи. На основу Твојих текстова будући повесничари моћи ће да сложе објективну и уравнотежену слику бурних година и деценија које су непосредно за нама. С правом указујеш да су се, у последње време, умножиле и рашириле гебелсовске лажи о наводној агресији нашег народа на Босну и Херцеговину. Део тих неистина преноси и београдска штампа и тако, свесно или несвесно, исписује лажну оптужницу о српској кривици. Медији пишу као да је неслогу и несрећу у наводно питому земљу Босну донео српски народ на челу с Милошевићем, а да је пре тога тамо било све „у пјесми и цвијећу“. Ми историчари знамо да су корени мржње у тој земљи знатно дубљи, и да трају вековима. Ко је читао Андрића, и његове записе о „земљи мржње“, лакше ће разумети одакле су провалили толики бес и свирепост. Има о томе тачних оцена и код умног и широко обавештеног Милорада Екмечића.

Није Милошевић разгорео Босански рат – он је само покушавао да помогне, и да заштити српски живаљ изложен геноцидним намерама, по други или трећи пут у истом веку. Зар нисмо слушали од Милорада како су усташе бациле у јаму у Пребиловцима скоро читаву његову породицу, укључујући и

гледа и не прети да ће клати. „Скоро све породице имале су убицу или жртву, или и једно и друго“, пише Ћосић. „Покренут страхом од оног другог, Босанским ратом командовао је биолошки страх; отуд и толика свирепост“.

И Ћосић и Кољевић осврнули су се на „допринос“ интелектуалаца пореклом из сва три народа, посебно осветливши улогу „социјалистичких“ протагониста исламског бошњаштва – од Алије Исаковића (који је тражио да се из имена Републике избрише Херцеговина), преко Мухамеда Филиповића (који је, у свом познатом тексту о „босанском духу“ тврдио да је Босни више штете нанела књижевност Иве Андрића него све освајачке хорде које су је газиле) до Алије Изетбеговића (чија је „Исламска декларација“, у основи, била идеолошки покретач Босанског рата).

Из Ћосићевог предговора, као и из навода Кољевићевих дневничких записа, види се зашто је Босански рат био у толикој мери и амерички; Клинтонинови изасланици Кристофер и Холбрук издиктирали су у Дејтону и споразум о закључењу рата у коме, како се примећује, није довољно рећи да су подржавали једну страну у сукобу, већ су сами били – страна у сукобу. А Ћосић још и додаје: „одлучујућа страна!“ Ћосић појашњава (2008) оно што је данас белодано о мотивима америчког „управљања“ Босанским ратом: у питању су амерички империјалистички циљеви и корупција исламских земаља – власника нафте. „Помагањем Алији Изетбеговићу и његовој исламској армији, Америка је враћала своје дугове муслиманима Блиског и Средњег истока, или је то био аванс за нафту којом су располагале исламске земље“, пише Ћосић. Да би прикрила своје праве циљеве и интересе, Америка је, указује Ћосић, уз подршку Европске уније заступала „демократску“ концепцију стварања „мултиетничке Босне“ коју није прихватио ниједан ратујући народ; слушајући Америку, Муслимани и Хрвати имали су за циљ пораз Срба па су симулирали прихватање америчке идеологије и били принуђени да у Дејтону прихвате Муслиманско-хрватску федерацију, претходно очишћену од Срба...

Интернационални карактер Босанског рата, коју је потврдила и војна интервенција западне алијансе употребом авијације и трупа НАТО-а против Срба, стајна је тачка у којој су Ћосић и Стругар у потпуности сагласни, позиција с које – као учесници и сведоци с пуним моралним интегритетом – доводе у питање преовлађујућу верзију догађаја и процеса који су обележили балканска збивања у последњој деценији XX и на почетку XI века.

бебе у колевкама? Он се неким чудом спасао, иако је остао и без оца и без мајке. Кости пребиловачких мученика извађене су и положене у костурницу тек деведесетих година, али је, разгоревањем грађанског рата у БиХ, исти непријатељ минирао и дигао у ваздух и ту костурницу... О ранијим злочинствима над Србима у Босни и Херцеговини није се на време јавно говорило и писало, и они се сада понављају; наше поколење има ту нешто кривице. Правила се лажна симетрија са Хрватима и Муслиманима па је, како си добро приметио поводом Кољевићевог рукописа, „у темеље титоистичке Републике Босне и Херцеговине сахрањена и њена истина о Другом светском рату; шапутање о тој истини власт је сматрала непријатељским деловањем“.

Није мала ни одговорност тзв. међународне заједнице, како у Босни тако и на Косову. Свој отворено непријатељски наум они пакују у обланду „евроатлантских интеграција“. Наша јавност све то прима наивно и некритички, а по који разуман глас истинских еуропејских интелектуалаца објављује се у фрагментима и пригушено. Ево, управо имам у рукама последњи број (56) часописа „Хвосно“, који ми је стигао из Лепосавића. Издвајам мисао Петера Хандкеа: „Европске протуге протугама праве државу“. У истом броју, француски историчар по имену Ив Батај (његово презиме, у преводу на српски, значи „битка“), овако поздравља косовске Србе: „Ви, Срби са Косова, вековима сте трпели народе Турака, Немаца и сада Американаца и њихових слугу који вашу постојбину предају Албанцима. НАТО је код вас инсталирао бандите и трговце дрогом, албанску мафију на власт. Прво су уништили Југославију па смањили Србију на пашалук, и то сада зову евроатлантским интеграцијама. Срби са Косова и Метохије! Ви нисте сами! Подржавају вас ваша браћа Срби у целом свету, али и ми, слободни Европљани. Русија треба још јаче да вас подржи, јер дипломатија није довољна онда када сила надвлада свако право! Амерички окупатор порушио је свако право! Укинуо је Резолуцију Уједињених нација! А када је сила тако неправедна, треба јој показати другу силу!“

Послаћу Ти, ако Те занима, ту публикацију у целини.

Тамо ћеш видети, поред осталог, како један песник из Црне Горе, по имену Бећир Вуковић, пише о здравом црногорском погледу на косовско питање, којим се и Ти бавиш више од пола столећа. Пише тај Вуковић, кога не познајем, сем што сам чуо за њега:

„Црна Гора је настала из косовског збјега. Завичај свих нас је Косово“

Кличем Теби Добрица соколе, као старац Вујадин! И мислим да наша ствар није пропала док међу млађима има људи који мисле и јавно говоре као овај Вуковић... Његове речи скоро да могу да се ставе уз бок онима из Матијиног пера, и из срца:

„Да је Косово Србија, пресудило је Небо!“

А кад сам прочитао у НИН-у објављен Твој говор у Трстенику (16. новембра 2008), разумео сам да та беседа, у свему, потврђује и дубоку моју мисао, једном раније Теби саопштену речима:

У 20. веку, у српском народу, понављам Ти, надвишавају сва људства и сва догађања:

Никола Пашић, Александар Карађорђевић, Добрица Ћосић;

Пашић – државник, Александар – владар, Добрица – мислилац;

Сви знаменити људи нашег рода и народа стоје иза и ниже ове тројице великана.

С осећањем братске оданости, Добрица, најсрдачније Те поздрављам.

Београд, петак 17. новембар 2008.

Владо Стругар

Литература:

1. Андрић, Иво (1982): *Свеске*, Удружени издавачи, Београд,
2. Антонић, Слободан (2015): *Још није готово*, „Вукотић медија“, Београд,
3. Бандић, Милош И. (1996): *Скупоцене пристрасности*, Прометеј, Нови Сад,
4. Киш, Данило (2005): *Из преписке*, приредила Мирјана Миочиновић, КОВ, Вршац,
5. Ћосић, Добрица (2011): *У туђем веку*, приредила Ана Ћосић Вукић, Службени гласник, Београд,
6. Стругар, Владо (1957): *Узимај редом, Господе*, Народна књига, Цетиње,
7. Павловић, Миливоје (2008): *Пословна кореспонденција*, Мегатренд, Београд,
8. Павловић, Миливоје (2016): *Венац од трња за Данила Киша*, Службени гласник, Београд,
9. Ракић, Радомир (1993): *Библицјски речник*, Савремена администрација, Београд

UNDISGUISED TRUTH OF LITERARY CORRESPONDENCE

Above the correspondence between Dobrica Cosic and Vlada Strugar

Summary: The paper focuses on social, aesthetic and communicational dimension of literary correspondence. Correspondence, as “speaking over space” or “long-distance talking”, is considered to be a very old linguistic communicational action. Cultural history testifies that many prominent authors, especially philosophers and writers, left behind correspondence which represents an important document of the spirit of the times or a valuable work of art. Sometimes written as “strangled whisper”, with no intention of being published, individual letters of prominent authors were safe from censorship; hence their reliability is often greater than the one found in the diaries and memoirs that suffer from “hindsight”. Not at all coincidentally, Roland Barthes recognizes the “symbol of freedom” in the letters.

The author is especially engaged in aspects of correspondence lasting quarter of a century between two academics, a writer Dobrica Cosic and a historian Vlado Strugar. Their sectioned structure, tone, connotative ambiguity and breadth of reviews on current social developments in crucial periods of recent Serbian history (1988-2014), these letters greatly exceed the limits of the genre and offer historians and the public previously unsuspected insights into the dramatic period when there were no equal opportunities for different voice on the air. These “sparkling miniatures” of undeniable literary relevance – made public for the first time – illuminate the Yugoslav and Serbian tragedy inside and out, testifying about the possibilities and constraints of intellectuals who share a common world of meaning and interest to put the truth above other interests.

Key words: correspondence, literature, history, responsibility, intellectuals, epistolography, war, peace